

ZEITEN WENDE

Inhoud

- 4 Zeitenwende als Wendepunkt**
- 7 De lessen van 1945 en de wereld van 1990**
Generaties en elitewisselingen bij Duitse Wendepunkte
- 10 AfD krijgt ook in West-Duitsland voet aan de grond**
- 12 Merkels erfenis**
Stuurmanskunst in onrustig vaarwater
- 16 Baerbock stelt in buitenlandbeleid vrouwen centraal**
'Feministische Außenpolitik'
- 18 Bruinkool**
Een (vervuilende) rode lijn in de Duitse energievoorziening
- 20 Nieuwe ronde in debat over DDR**
- 24 'Gendern'**
Duitse worsteling met inclusieve taal
- 26 Verkiezingen in Nederland**
Duitsers tussen hoop en vrees
- 28 Historikerstreit 2.0**
Hoe uniek was de Holocaust?
- 30 De Duitse taal als brug tussen Europa en Afrika**
Duitstalige Namibiërs in Duitsland
- 32 DDR-Zeitzeugen vertellen in VR**
Nieuw project: 'Pioniere'
- 34 Actuele geschiedenis in Berlijn**
Excursie van masterstudenten Duitslandstudies

Voorwoord

Toen de Duitse kiezers bij de verkiezingen in september 2021 hun vertrouwen in groten getale aan de sociaaldemocraat Olaf Scholz gaven, was dat ook en vooral omdat hij zich presenteerde als een nieuwe Angela Merkel: pragmatisch, verstandig en een baken van stabiliteit. Hij was weliswaar van een andere partij dan Merkel, maar hij was haar vicekanselier geweest en met hem zou alles mogelijk toch nog een beetje bij het oude blijven.

De regering van SPD, Groenen en FDP die op 8 december 2021 werd beëdigd, bracht nieuwe schwing in de politiek, een ware cultuuromslag trok door Bondsdag en *Kanzleramt*. Deze regering wilde de klimaatdoelstellingen halen, tempo maken met de digitalisering en de kloof tussen arm en rijk verkleinen. In het buitenlandbeleid zouden de mensenrechten meer centraal komen te staan.

Maar de inkt van het regeerakkoord was nauwelijks droog, toen Rusland Oekraïne binnenviel en een vreselijke oorlog begon.

Scholz sprak in de dagen erna van een *Zeitenwende*, een ommekeer. Sinds de Russische aanval is de wereld niet meer dezelfde als daarvoor, zei hij, en het gaat erom “of we de kracht kunnen opbrengen oorlogsstokers als Poetin grenzen te stellen”. Hij kondigde aan 100 miljard euro in de krijgsmacht te investeren. Daarnaast besloot Duitsland Oekraïne te bewapenen, samen met de andere NAVO-lidstaten en de EU.

Het betekende een kentering in het Duitse veiligheidsbeleid; Duitsland had zich gezien zijn geschiedenis altijd terughoudend opgesteld op militair gebied. Het betekende ook dat er een einde kwam aan goedkoop gas uit Rusland. De energiecrisis die volgde, was zo ernstig dat op straat letterlijk het licht uitging en alvast werd vastgelegd wie nog stroom en gas zou krijgen als er niet genoeg was voor iedereen.

En nu, december 2023, is deze regering-Scholz halverwege haar termijn. We maken in dit magazine de balans op en belichten enkele van de grote thema's die in Duitsland spelen. Onze directeur Ton Nijhuis beschrijft in zijn bijdrage ‘Zeitenwende als Wendepunt’ hoe zwaar het Duitsland valt om zich opnieuw uit te vinden.

En terwijl de Duitsers – en de Nederlanders – maar moeilijk afscheid konden nemen van Angela Merkel, is haar erfenis in de afgelopen twee jaar in een heel ander licht komen te staan, schrijft Hanco Jürgens op pagina 12.

De rechtsextremistische partij *Alternative für Deutschland* (AfD) kan niet langer als een tijdelijk en evenmin als een Oost-Duits fenomeen worden afgedaan, bewijzen de recente verkiezingswinsten en peilingen. Welke consequenties dit voor de politiek heeft, belicht Marja Verburg op pagina 10.

Nieuwe inzichten doet u vast ook op in de bijdrage van Krijn Thijs, die onderzocht hoe persoonlijke ervaringen van 1945 doorwerkten in de manier waarop de Duitse eenwording in 1990 werd vormgegeven. Andere historische thema's waarover felle debatten worden gevoerd, zijn de omgang met de Holocaust en de manier waarop de DDR wordt herinnerd. In dit magazine leest u waarom deze thema's nu weer actueel zijn.

Ook de Duitse taal komt aan bod: we gaan in op de discussie rondom inclusief taalgebruik – het *gendern* – en collega Henning Radke neemt u mee in de wereld van de Duitse taal in Namibië.

Ton Nijhuis wijst er vaak op dat het alomtegenwoordige Engels binnen en buiten de universiteit ertoe leidt dat Angelsaksische perspectieven overheersen. Zie dit magazine als een poging daaraan tegenwicht te bieden en u inzicht te geven in wat er in Duitsland gebeurt en waarom.

Veel leesplezier!

Wiebke Pittlik is hoofdredacteur van *Duitslandweb*.

Colofon

Zeitenwende-magazine,
december 2023

Met bijdragen van: Ton Nijhuis, Krijn Thijs, Marja Verburg, Hanco Jürgens, Wiebke Pittlik, Merel Flikweert, Paul Kerssemakers, Jacco Pekelder, Henning Radke, Marieke Hökberg, Lynn Stroo, Vincent Gorter en Sterre Bergevoet

Een deel van de artikelen verscheen eerder op Duitslandweb.

Eindredactie: Paul Kerssemakers, Wiebke Pittlik en Marja Verburg

Opmaak: Marieke Hökberg en Petra Schulze Göcking

Portretten van DIA-staf: Kim Krijnen

Duitsland Instituut Amsterdam
Oude Hoogstraat 24
1012 CE Amsterdam

dia@uva.nl
www.duitslandinstituut.nl

Door Ton Nijhuis

Olaf Scholz op bezoek in het Witte Huis in maart 2023.

Zeitenwende als Wendepunkt

Op 27 februari 2022, drie dagen na de invasie van het Russische leger in Oekraïne, riep bondskanselier Olaf Scholz de Bondsdag bijeen voor een bijzondere zitting met het wat droog aangekondigde thema ‘regeringsverklaring van de bondskanselier zur aktuellen Lage’. Dat was op een zondag, een unicum in de parlementaire geschiedenis van de Bondsrepubliek.

Het besluit om de Bondsdag op een zondag bijeen te roepen, was natuurlijk bewust gekozen voor het dramatisch effect. Opdat er geen enkel misverstand zou kunnen bestaan over het historische karakter van deze zitting sprak bondskanselier Scholz vervolgens van niets minder dan een *Zeitenwende* (ommekeer) waarvoor het land staat.

Bondskanselier Olaf Scholz staat eigenlijk niet bekend als een begenadigd en enthousiasmerend spreker. Toch is door deze rede *Zeitenwende* tot woord van het jaar gekroond. Scholz had het sentiment over de impact van de Russische aanvalsoorlog goed ingeschat. De

bondskanselier kondigde al gelijk ingrijpende beslissingen aan zoals het leveren van wapens aan Oekraïne, het instellen van een speciaal fonds voor defensie van 100 miljard euro en de ophoging van het defensiebudget tot de in de NAVO afgesproken 2 procent van het bbp. Daarmee brak Scholz met een lange Duitse traditie van uiterste terughoudendheid als het gaat om het leveren van wapens aan landen in conflictsituaties en het investeren in de eigen militaire macht.

Scholz' *Zeitenwende* staat voor einde van de Europese geopolitieke ordening

Scholz' *Zeitenwende* staat voor einde van de Europese geopolitieke ordening, maar in het kielzog daarvan ook steeds meer voor een Duitsland dat zichzelf politiek, economisch en maatschappelijk fundamenteel moet heroriënteren of zelfs hervinden. En

dat heeft een beetje het karakter van een schoktherapie, na zo'n lange tijd van voorspoed en stabiliteit onder het bondskanselierschap van Angela Merkel.

Voor haar aantreden in 2005 stond het land nog te boek als de zieke man van Europa. Door de fixatie op de maakindustrie, het naoorlogse succes van het *Wirtschaftswunder*, stond Duitsland nu eigenlijk met de rug naar de toekomst, waar andere landen de draai naar de (financiële) dienstensector hadden gemaakt. Maar net toen Merkel aantrad begon, zeker ook door de hervormingen van haar voorganger, de sociaaldemocratische kanselier Gerhard Schröder, de economie weer aan te trekken. Zij kon ondanks de financiële crisis vrijwel al die jaren profiteren van economische groei, sterk groeiende export, lage werkloosheid en begrotingsoverschotten. De industrie draaide op volle toeren mede dankzij de snel stijgende export naar China. Al deze positieve ontwikkelingen leidden ertoe dat er weinig politieke en economische druk was structurele hervormingen door te voeren. Er

hoefde niet bezuinigd te worden en er waren geen extra maatregelen nodig om de economie te stimuleren of de werkloosheid terug te dringen. Bovendien werden, mede dankzij Angela Merkel, de internationale reputatie van en het vertrouwen in de Bondsrepubliek steeds groter en werd Duitsland een van de meest gerespecteerde landen van de wereld. Kortom, het ging goed met Duitsland. De belangrijkste opgave was dit momentum vast te houden.

Zeitenwende is het symboolwoord geworden voor de noodzaak om het *Modell Deutschland* opnieuw uit te vinden

Toch ontstond er in de laatste jaren van de regering-Merkel partij-overstijgend steeds meer het besef dat de behoudende, conserverende politiek aan haar houdbaarheidsdatum was gekomen. *Is Germany once again the sick man of Europe?* Dat vroeg *The Economist* zich in augustus 2023 af, refererend aan hun artikel uit 1999. Er was brede consensus dat het Duitse succesmodel begon te rafelen en dat na Merkel het land en de industriële economie groot onderhoud behoeven, maar ook angst en onzekerheid wat dit in de praktijk betekent.

Olaf Scholz schatte de *sicherheits-konservative* Duitse kiezer goed in en beloofde dat hij als bondskanselier zal waken dat noodzakelijke hervormingen niet ten koste zullen gaan van inkomen, welvaart en werkgelegenheid. Maar drie maanden na zijn aantreden werden de fundamenten van het Duitse succesmodel door de Russische aanvalsoorlog hardhandig onderuitgehaald.

De belangrijkste drie daarvan waren een door de VS gegarandeerde veiligheid, goedkope energie uit Rusland en China als afzetmarkt voor de Duitse exportindustrie. Tezamen boden zij de Bondsrepubliek veiligheid, stabili-

Olaf Scholz met president Zelensky op een NAVO-top in Vilnius in juli 2023.

teit en economische welvaart. Maar duidelijk was dat geen van de drie historische succesfactoren garanties biedt voor de toekomst. Ondanks het feit dat de VS ten aanzien van Oekraïne het voortouw heeft genomen, beseffen Europa en Duitsland zich maar al te goed dat zij hier zelf meer verantwoordelijkheid moeten nemen, ook als Donald Trump niet herkozen wordt. Aan goedkope energie van Rusland als Duitslands hofleverancier is een abrupt einde gekomen. In combinatie met de *Energiewende* leidt dit tot hoge energieprijzen die steeds zwaarder drukken op de Duitse maakindustrie, met economische stagnatie tot gevolg. De les wat betreft Rusland is bovendien dat het niet goed is je afhankelijk te maken van één partner. En dat laatste geldt eigenlijk in nog sterkere mate voor China. De Duitse exporteconomie heeft zich de afgelopen decennia in toenemende mate op China georiënteerd. Het wegvallen van deze markt – bijvoorbeeld in het geval dat China zou besluiten Taiwan aan te vallen – zou voor de Duitse economie catastrofale gevolgen hebben. Minder afhankelijkheid door diversificatie is daarom geboden, maar eenvoudiger gezegd dan gedaan.

Kortom, de *Zeitenwende* slaat dus niet alleen op de geopolitieke verhoudingen, maar is evenzogoed het symboolwoord geworden voor de noodzaak om het *Modell Deutschland* opnieuw uit te vinden. Hierbij moeten moeilijke vragen worden beantwoord, zoals de vraag welke prijs Duitsland bereid is te betalen voor nationale veiligheid,

zowel in militaire zin als in economische. Het principe van *Wandel durch Handel* (verandering door handel) heeft met de Russische agressie zijn geloofwaardigheid verloren. Maar minder handel met autoritaire regimes of strategische en geopolitieke rivalen zoals China, gaat ten koste van welvaart, terwijl de economische groei toch al sterk onder druk staat. Schone energie is mooi, maar welke stroomprijs is voor de burger en het bedrijfsleven nog acceptabel?

Deze spanning tussen wens en werkelijkheid is goed terug te vinden in het beleid van de *Ampelkoalition*, de stoplichtcoalitie van SPD, Groenen en FDP. Zo helder de rede van Scholz was en zo ambitieus de doelstellingen van de regering vooral met betrekking tot de *Energiewende* waren, zo moeizaam verloopt de uitvoering. Wat betreft militaire steun aan Oekraïne krijgt Duitsland vaak het verwijt te weinig te laat te doen. De voorzichtige politiek is zelfs gemunt met een nieuwe weinig flatterende term: *Scholzing*, dat staat voor veel beloven, maar weinig waarmaken. Toch is de Bondsrepubliek ondanks alle voorzichtigheid wel uitgegroeid tot de na de VS grootste ondersteuner van Oekraïne.

En ook wat betreft maatregelen om de klimaatdoelen te bereiken, zien we dit patroon. Ambitieuze doelstellingen, maar een moeizame omzetting in concrete maatregelen. De noodzakelijke infrastructurele projecten

lopen grote vertragingen op door regelgeving en bezwaarschriften. Een goed voorbeeld ook is het *Gebäudeenergiegesetz* dat de omschakeling naar elektrische warmtepompen regelt. Deze voorgenomen wet leidde tot veel onrust en protest, vooral ook vanwege de mogelijk hoge kosten voor huiseigenaren.

Hervormingen vragen niet alleen daadkrachtige politici, maar ook een bevolking die bereid is deze mee te dragen. De spanning tussen ambities of zelfs noodzaak en wat je van de burgers mag verwachten is een bron voor maatschappelijke onzekerheid. Dit voelde Scholz goed aan toen hij beloofde dat hervormingen niet ten koste zullen gaan van welvaart. In de praktijk blijken hervormingen echter altijd een prijs te hebben. Belangrijk is dat burgers een realistische inschatting kunnen maken van wat dit voor hen in de praktijk gaat betekenen. Precies dat laatste weet de *Ampel*-coalitie niet goed te communiceren. Het gevolg daarvan is onzekerheid die zich onder meer vertaalt in een stijgende aanhang voor de rechts-populistische nee-partij AfD.

Toch geldt ook hier, net als bij de hulp voor Oekraïne, dat Olaf Scholz met

een politiek van kleine stapjes veel meer tot stand heeft gebracht dan de indruk die je krijgt uit de media en het publieke debat, waarin vooral het falen wordt gethematiseerd. Er wordt gewerkt aan een *Zeitenwende*, maar dan wel in slow motion.

Er wordt gewerkt aan een *Zeitenwende*, maar dan wel in slow motion

De historische betekenis van een *Zeitenwende* hangt mede af van wat erop volgt, hoe de geschiedenis zich daarna ontwikkelt, van hoe het uiteindelijk uitpakt. Dat geldt ook voor politiek. Over Angela Merkel, lange tijd door iedereen gevierd, wordt na de Russische inval in een steeds meer kritische toon gesproken, zoals ook de Duitse Rusland-politiek in een ander daglicht is komen te staan. Voor een historisch oordeel over de politiek van Olaf Scholz en zijn regeringscoalitie van SPD, Groenen en FDP is het nog te vroeg. De politiek filosoof Antonio Gramsci

Ton Nijhuis is historicus, politicoloog en filosoof. Sinds september 2015 is hij directeur(-bestuurder) van het Duitsland Instituut Amsterdam. Naast deze functie is hij als hoogleraar Duitslandstudies verbonden aan de Universiteit van Amsterdam.

schreef in zijn 'Prison Notebooks' dat grote maatschappelijke crises (lees: *Zeitenwende*) gekenmerkt worden door de oude wereld die op sterven ligt en de nieuwe wereld die nog niet is geboren en dat in deze schemer-toestand de monsters verschijnen. Dit laatste is maar al te waar, ook wanneer we naar het Midden-Oosten kijken. Hoe Olaf Scholz Duitsland voorzichtig door deze schemering loodst, is niet alleen voor de Bondsrepubliek een existentiële vraag, maar voor heel Europa.

Protest tegen de Russische inval in Oekraïne voor de Brandenburger Tor in Berlijn, februari 2022.

Bron: Wikimedia, Leonhard Lenz

Bron: Wikimedia, Arnoldius

Door Krijn Thijs

De lessen van 1945 en de wereld van 1990

Generaties en elitewisselingen bij Duitse Wendepunkte

De breukmomenten in de Duitse geschiedenis drukten elke keer hun stempel op het leven van talloze mensen. Je zou zelfs kunnen zeggen dat elk *Wendepunkt* zijn eigen generatie heeft voortgebracht. De generatie van 1914 waren jonge frontsoldaten die na de nederlaag van 1918 een leeg en zinloos leven voerden, zoals geportretteerd door Erich Maria Remarque in 'Im Westen Nichts Neues' en 'Der Weg Zurück'. De generatie van 1945, voor wie de ontluistering van de totale nederlaag de voedingsbodem vormde voor een ommekeer en democratische wederopbouw, zij het van liberale of socialistische snit. De generatie van 1968 tenslotte, die op de golven van de internationale studentenbeweging voor pluraliteit en burgerparticipatie streed en daarna de 'lange mars door de instituties' begon.

De ineenstorting van de DDR in 1989 valt juist deels door het uitblijven van een generatiewisseling te verklaren. Hier stond geen jongere lichterling meer klaar die het socialisme wilde dragen – de generatie van 1989 was ofwel politiek afgehaakt, ofwel georiënteerd

op hervormingen in de geest van Sovjet-leider Michail Gorbatsjov, wat uiteindelijk de bijl aan de wortel van de eenpartijstaat legde. De revolutie was het gevolg. Daarna raakte deze Oost-Duitse generatie van 1989 opnieuw buitenspel, omdat de brede bevolking in 1990 koos voor een snelle vereniging met West-Duitsland.

Tegenwoordig zien historici de erfenissen van 1989/1990 niet alleen maar in het rooskleurige licht van de zegetocht van de democratie

Naar het eenwordingsproces van de vroege jaren negentig wordt de laatste jaren veel onderzoek gedaan. Het triumfalisme dat terugblikken op de vreedzame omwenteling lange tijd kenmerkte, is intussen wel vervlogen. Tegenwoordig zien historici de erfenissen van 1989/1990 niet alleen

maar in het rooskleurige licht van de zegetocht van de democratie. Tot die erfenissen behoren ook – overigens overal in het oosten van Europa, en deels elders – een groeiende afkeer van het machtige 'Westen', een afnemend draagvlak voor de representatieve democratie en slinkende acceptatie van diversiteit en pluralisme. Zo nodigen de ontwikkelingen van de afgelopen dertig jaar uit tot nieuwe verhalen en kritische perspectieven.

Voor Duitsland wijzen onderzoekers op de manier waarop na de DDR-revolutie het eenwordingsproces in gebaande West-Duitse paden werd geleid: vlot, streng en schijnbaar onaantastbaar, maar soms ook krampachtig en lomp. In de nieuwe deelstaten moest een soort shock-effect de weg naar marktwerking en democratie vrijleggen, en de instrumenten daartoe waren een enorme elitewisseling en veel sociaal-economische afbraak. Het herstel daarna ging vaak langzaam en aarzelend, waarbij West-Duitse instituties het heft meestal stevig in de hand hielden.

In de soms weinig fijnzinnige opstelling van West-Duitse *Aufbauhelfer* waren echter vele ervaringen van eerdere *Wendepunkte* verwerkt, vooral van 1945. De vergelijking werd destijds al vaak getrokken. Zo beklagden critici graag dat de ‘zuiveringen’, die de Bondsrepubliek na 1990 onder ex-communisten in de voormalige DDR uitvoerde, veel radicaler uitvielen dan het eigen West-Duitse optreden tegen oud-nazi’s na 1945. Wilden de West-Duitsers van 1990 hun eigen falen van 1945 soms compenseren ten koste van de Oost-Duitsers? Een paar voorbeelden uit de reorganisatie van de DDR-universiteiten kunnen duidelijk maken dat de zaken niet zo eenvoudig waren. Maar ze onderstrepen wel het verband tussen de *Wendepunkte* van 1945 en 1989. Dat verband zat zo.

De West-Duitse intellectuelen en professoren die in 1990 aan de knoppen zaten, behoorden tot de zogenoemde *Flakhelfer*-lichting – die beroemde generatie van Duitsers die rondom 1930 geboren was. Het waren veelal mannen die in hun jonge jaren enthousiast waren meegegaan met de Hitlerjugend en de nazi-ideologie aanhingen. Ze waren meestal te jong voor de Wehrmacht, maar oud genoeg om in de verbeterde eindstrijd als pubers aan het thuisfront te helpen, bijvoorbeeld als assistenten bij het luchtafweergeschut (*Flugabwehrkanone/Flak*, vandaar *Flakhelfer*). Deze jongens werden door de ondergang van het Derde Rijk zowel materieel als ideëel hard geraakt – de ‘1945ers’ vielen hard van hun geloof, maar waren net

jong genoeg om de ommekeer te kunnen maken. Ze profiteerden van Amerikaanse *Reeducation*-programma’s, leerden discussiëren, bezochten de VS en hielpen – met politiek zeer uiteenlopende posities – de democratische rechtstaat opbouwen. Hun namen zijn een soort West-Duits *who-is-who*, van Günter Grass tot Hans Dietrich Genscher, van Jürgen Habermas tot Niklas Luhmann. De liberalisering en weerbaarheid van de Bondsrepubliek wordt vaak aan deze generatie toegeschreven, nog voor (en soms tegen) de latere ‘1968ers’.

Kortom, deze ‘1945ers’ bestuurden Duitsland toen de Muur plotseling viel en de eenwording tot stand moest worden gebracht. In de wetenschap bekleedden zij leerstoelen en directeursposten. Zij moesten met hun eigen levenslessen nu wat was overgebleven van de DDR in hun staat integreren – en wezen prompt bijna alle Oost-Duitsers als serieuze collega’s af, vooral in de sociale en geesteswetenschappen.

Je kunt de invloed van hun eigen biografische ervaringen stuk voor stuk nagaan. Zo benaderde de invloedrijke historicus Jürgen Kocka de voormalige DDR als een donker, niet gedemocratiseerd, autoritair en onmondig Duitsland. Eigenlijk als een soort late versie van de Duitse *Sonderweg* – de achtergebleven politieke emancipatie bij gelijktijdige economische ontwikkeling in de negentiende en twintigste eeuw – die Kocka in West-Duitsland zelf had helpen beëindigen. Het wetenschappelijk aanzien en de democratische

koers van de Bondsrepubliek zouden in gevaar komen als ex-communisten teveel invloed aan universiteiten zouden houden, was de gedachte. Toen Kocka in 1990 als adviseur naar Oost-Duitsland ging, om bij de *Neuaufbau* van de wetenschappen te helpen, hielden zijn commissies vooral wat betreft personeelsbeleid alle touwtjes in handen. Bronnen tonen tegelijk aan dat de complexe erfenis van de dictatuur nauwelijks met zijn West-Duitse criteria te vatten was. Men zag vooral de tekortkomingen en de achterstand, wat het rechtvaardigde om overal West-Duitsers op sleutelposities en een hele generatie van Oost-Duitse intellectuelen op straat te zetten – in het belang van de democratie.

Westelijke criteria waren nauwelijks in staat om de complexe erfenis van de dictatuur te vatten

Nog duidelijker zien we de samenhang tussen ervaringen van 1945 en 1989 bij Kocka’s collega Gerhard A. Ritter, die de ‘wederopbouw’ van de Oost-Berlijnse Humboldt-Universität meebepaalde. Conform zijn eigen biografie geloofde Ritter sterk in het potentieel van jong Oost-Duits talent: studenten, promovendi en jonge onderzoekers. Zij moesten de democraten van de toekomst worden, net zoals hijzelf en andere generatiegenoten dat 45 jaar eerder in West-Duitsland waren geweest. Dus was Ritter streng voor de oudere Oost-

Bron: Wikimedia, Haran

‘Flakhelfer’: Duitse scholieren met een 2cm Flak-kanon, zomer 1944.

Bron: Wikimedia, LGDoebeln

Duitse scholieren met afweergeschut, 1943.

Een groep mensen kijkt vanaf West-Duitse kant toe hoe de Berlijnse Muur bij Potsdamer Platz wordt afgebroken, 14 november 1989.

Duitsers; de zittende hoogleraren konden zonder veel pardon vertrekken. Hij verving ze door ervaren West-Duitse professoren, die de leermeesters van de Oost-Duitse jeugd moesten worden. Verder bood Ritter uitwisselingsprogramma's met Engeland en Amerika aan, verwachtte hij initiatief van studenten en jonge wetenschappers – en raakte hij zoals zoveel West-Duitse *Aufbauhelfer* al spoedig teleurgesteld.

De voorstelling dat er een naar Westerse waarden strevende Oost-Duitse *next generation* klaarstond, bleek keer op keer te eenvoudig: er werden veel minder Amerika-beurzen aangevraagd dan verwacht, Oost-Duitse promovendi bleven vaak stil en bescheiden en vooral loyaal aan hun oude leermeesters, die nogal lomp aan de kant waren geschoven. Wat er aan eigen initiatieven ontstond, droeg herkenbare sporen van Oost-Duitse socialisatie, wat ongemakkelijk was.

Zo bleek de sociale en culturele kloof dieper dan verwacht, en op sommige plaatsen groeide die zelfs.

Oost-Duitse promovendi bleven vaak stil en bescheiden en vooral loyaal aan hun oude leermeesters, die nogal lomp aan de kant waren geschoven

Dit type misverstanden en hiërarchieën spelen tegenwoordig een grote rol in historisch onderzoek naar de democratisering en hervorming van Oost-Duitsland, waar velen zich lang als tweederangsburgers voelden. Dat komt deels doordat managers als Kocka en Ritter (om bij de historici te blijven) de situatie van 1990 analogiseerden met 1945, en daarom in feite

op zoek waren naar zichzelf. Dat gebeurde niet vanuit een slecht geweten, eerder vanuit overdreven zelfvertrouwen. Alhoewel, hun grote zorg betrof de toekomst van de Duitse democratie, en dus hun eigen levenswerk. Zoals het toen bij henzelf gelukt was, moest het nu ook in Oost-Duitsland gaan. Het resultaat was een tunnelvisie die het uiteindelijke doel misschien wel in de weg zat.

Dat was een belangrijk verschil met het *Wendepunkt* van 1945, waar de heropvoeding weliswaar ook van buiten kwam, maar waar de West-Duitsers het uiteindelijk zelf moesten uitzoeken. De vestiging van de democratische orde heeft lang genoeg geduurd, namelijk totdat de *Flakhelfer* aan zet waren, en misschien uiteindelijk wel tot de nasleep van 1968. Deze tijd werd de Oost-Duitsers na 1990 niet gegund, of het risico werd niet genomen. Ze konden in een werkend systeem instappen, dat voor sommigen daarom nooit helemaal van henzelf geworden is.

Krijn Thijs is historicus en wetenschappelijk medewerker bij het Duitsland Instituut Amsterdam. Hij doet onderzoek naar de moderne geschiedenis van Duitsland en Nederland, met bijzondere belangstelling voor transfer en conflict, voor historiografie en herinnering en voor het contemporaine Berlijn.

Meer lezen over Duitsland tussen 1918 en 1991? Bestel de bundel 'Duitsland 1918-1991: Twintig vensters op een bewogen eeuw', redactie door Krijn Thijs.

In twintig hoofdstukken biedt dit boek een handzame kennismaking met de Duitse geschiedenis. Met onderwerpen als de ondergang van Duitslands democratie in 1933, de opkomst van het nationaalsocialisme, de systeemconcurrentie tussen Oost- en West-Duitsland en de val van de Muur in 1989.

De DIA-editie voor het onderwijs geeft handvatten voor behandeling van de actualiteit in de les en biedt verdiepende en verbredende opdrachten.

Door Marja Verburg

Bron: Matthias Berg (flickr.com)

AfD krijgt ook in West-Duitsland voet aan de grond

De AfD (Alternative für Deutschland) had tot voor kort vooral veel succes in Oost-Duitsland, maar inmiddels heeft de partij ook een stabiele positie in het West-Duitse politieke landschap verworven. Dat vinden veel Duitsers problematisch: AfD'ers propageren openlijk vreemdelingenhaat, spreken zich uit tegen de democratische rechtstaat en bedienen zich van nazi-terminologie.

Het kwam niet als een grote verrassing, want de peilingen wezen er al op. Maar dat de AfD het in de West-Duitse deelstaten Beieren en Hessen begin oktober zo goed deed, maakte wel duidelijk dat het succes van de partij niet langer een Oost-Duits fenomeen is. In Hessen kwam ze met 18,4 procent van de stemmen als tweede partij uit de bus, in Beieren werd ze met 14,6 procent de derde partij. In beide deelstaatparlementen zal de AfD de komende vijf jaar de grootste oppositiepartij zijn. In Nedersaksen kwam ze eind 2022 ook al boven de 10 procent uit.

De verkiezingen in Beieren en Hessen – met bijna 14 miljoen kiezers goed voor ruim 20 procent van de Duitse stemgerechtigden – gelden ook als een

graadmeter voor de landelijke politiek. Ze laten met de winst van de AfD een ruk naar rechts zien. De AfD heeft zich de afgelopen jaren ontwikkeld tot een rechts-radicaler partij die in de gaten wordt gehouden door de binnenlandse veiligheidsdienst Verfassungsschutz.

Tijdens de coronacrisis profiteerde de AfD van de polarisatie in de samenleving

AfD'ers propageren vreemdelingenhaat en antidemocratische standpunten, constateerde de Verfassungsschutz meermaals. Ze hangen een *völkisch* nationalisme aan en willen moslims en politiek andersdenkenden buitensluiten. Ook zeggen ze dat de 'politieke elite' in Duitsland erop uit is het Duitse volk door 'omvolking' ten onder te laten gaan. Het idee erachter is dat de Duitse bevolking wordt 'vervangen' door 'vreemde, islamitische volken', ook wel *der große Austausch* genoemd. Ze willen van de EU af en richten zich onder meer op Rusland.

Tijdens de coronacrisis profiteerde de AfD van de polarisatie in de samenleving en wist ze mensen aan te spreken die zich tegen het coronabeleid van de bondsregering keerden. Gematigde AfD'ers als voormalig partijvoorzitter Jörg Meuthen hadden steeds meer moeite zich tegen de radicale koers te verzetten. Hij verliet de AfD gedesillusioneerd in januari 2022. De oorlog in Oekraïne heeft de tegenstellingen nog verder vergroot. Verschillende AfD-politici hebben zich het afgelopen jaar pro-Russisch uitgelaten en uit onderzoek blijkt dat pro-Russische boodschappen en complottheorieën de meeste steun krijgen van AfD-kiezers.

Andere politieke partijen in Duitsland werken niet met de AfD samen. Zij willen de *Brandmauer*, de brandmuur tegen rechts, in stand houden: het cordon sanitair dat ervoor moet zorgen dat de AfD geen grote invloed in Duitsland krijgt. In Duitsland is de vrees voor extreemrechtse partijen mede door de ervaringen van het naziverleden groot. De vrees wordt ook ingegeven door de toename van extreemrechts geweld in Duitsland, met aanslagen en moorden gepleegd

door extreemrechtse groepen en *Einzelgänger*.

Via de AfD wordt rechts-radicaal gedachtegoed *salonfähig* in Duitsland: uit onderzoeken van de afgelopen jaren blijkt steeds weer dat deze ideeën in het midden van de samenleving terecht zijn gekomen. Steeds meer mensen stemmen in met nationalistische, xenofobe en anti-semitische stellingnames, of uitspraken die de misdaden van de nazi's bagatelliseren.

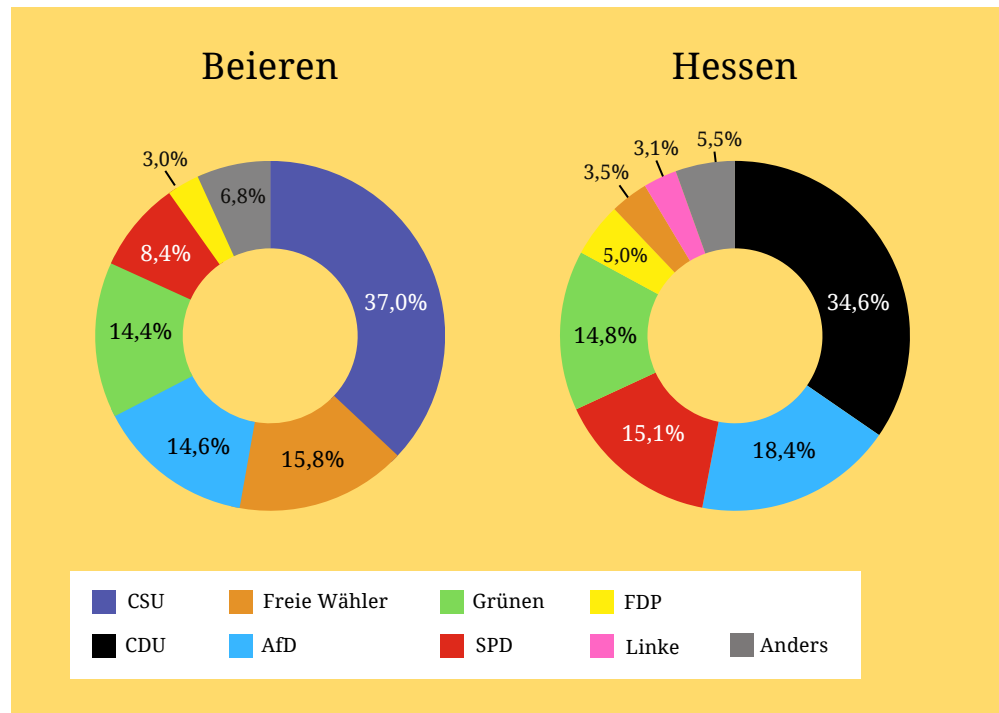
Veel Oost-Duitsers die op de AfD stemmen, voelen zich door de andere partijen niet vertegenwoordigd. De extreemrechtse standpunten vormen geen belemmering om de partij te kiezen. Dat was in West-Duitsland tot voor kort wel zo, maar ook daar stemmen nu steeds meer mensen op de AfD.

De extreemrechtse standpunten vormen geen belemmering om de partij te kiezen

Kiezers in Beieren en Hessen gaven bijvoorbeeld aan dat ze op de AfD stemmen omdat die beter dan andere partijen begrijpt dat mensen zich niet veilig voelen. Ook willen ze dat de partij voor een verandering in het Duitse asielbeleid zorgt. Voor veel

Marja Verburg is historicus en redacteur van Duitslandweb. Zij houdt zich bezig met actuele politieke, economische en maatschappelijke ontwikkelingen in Duitsland en met de Nederlands-Duitse betrekkingen.

De resultaten van de deelstaatverkiezingen in Beieren en Hessen in 2023.

AfD-stemmers in beide deelstaten is de keuze een proteststem, maar een groeiend deel kent de partij ook competenties toe, bijvoorbeeld op het gebied van asielbeleid en criminaliteitsbestrijding.

De AfD is de afgelopen jaren een stabiel onderdeel van het Duitse partijenlandschap geworden. Ze is in alle Duitse deelstaatparlementen vertegenwoordigd en sinds 2017 ook in de Bondsdag. Voor de andere politieke partijen in Duitsland wordt het steeds moeilijker zich aan het cordon sanitair te houden. In Oost-Duitsland heeft de AfD lokaal zoveel invloed dat andere partijen niet om haar heen kunnen. Afgelopen voorjaar werd een AfD'er in Saksen-Anhalt tot burgemeester gekozen en in Thüringen leverde de partij een regionaal bestuurder. De kiezers in het Thüringse district zonden daarmee "een duidelijk signaal aan de hele Bondsrepubliek dat hen veel dingen niet bevallen", zo waarschuwde de minister-president van Thüringen Bodo Ramelow (Die Linke).

Ook in de peilingen voor de landelijke verkiezingen (in 2025) staat de AfD al maanden op de tweede plaats, met rond de 20 procent van de stemmen. In 2024 vinden in de Oost-Duitse deelstaten Saksen, Thüringen en

Brandenburg deelstaatverkiezingen plaats. In de peilingen voor die drie deelstaten staat de AfD in het najaar van 2023 al maanden bovenaan: met meer dan 30 procent laat ze de andere Duitse partijen ver achter zich. Als dat zo blijft, zal het volgend jaar in die deelstaten heel moeilijk zijn een coalitie zonder de AfD te vormen.

Ook in de peilingen voor de landelijke verkiezingen staat de AfD al maanden op de tweede plaats

Dat een rechts-radical partij als de AfD het zo goed doet bij verkiezingen, wil niet per se zeggen dat de Duitse democratie in gevaar is. Uit onderzoeken blijkt ook steeds weer dat de grote meerderheid van de Duitsers, in Oost en West, tevreden is met de democratie als regeringsvorm. Maar AfD-stemmers voelen zich vaak niet serieus genomen en niet gezien door de andere partijen. Die beginnen dat in te zien en proberen de AfD-stemmers weer voor zich te winnen. Daar zullen ze de komende jaren hard voor moeten werken.

Door Hanco Jürgens

Merkels erfenis

Stuurmanskunst in onrustig vaarwater

Zelden stond het werk van een kanselier na het afscheid zo snel in een ander daglicht als dat van Angela Merkel. Na de Russische inval in Oekraïne in februari 2022 konden biografieën meteen herschreven worden. Tot dan toe stond Merkel vooral bekend als de kanselier die als geen ander in staat was om de rust in Europa te bewaren door onverzoenlijke partijen bijeen te brengen. Merkel was de crisiskanselier die opeenvolgende crises, van euro- tot covidcrisis, wist te bezweren met een bijna wetenschappelijke, stoïcijnse houding. Zij kon als geen ander ingewikkelde dossiers ontleden in hapklare brokjes om ze stapje voor stapje op te lossen. Zij kon omgaan met een reeks van lastige mannen, van Berlusconi tot Trump. Maar na de Russische inval in Oekraïne sloeg de twijfel toe. Wat was nu de werkelijke erfenis die Merkel op 8 december 2021 heeft nagelaten? Had ze Poetin te veel ruimte gegeven? Was de oud-kanselier te weinig kritisch ten opzichte van China geweest? Had ze niet meer kunnen doen om het migratieprobleem op te lossen? En wanneer begon de Duitse *Zeitenwende* nu werkelijk?

De Duitse economische voorspoed en politieke stabiliteit in de Merkeljaren

waren mede mogelijk gemaakt door goedkoop Russisch gas, door export naar China, door een relatief bescheiden jaarlijkse bijdrage aan de NAVO en door afspraken met Turkije over de toelating van vluchtelingen in de EU. Zolang aan deze voorwaarden werd voldaan, ging het goed. Merkels kracht was, naast een ongelofelijke dossierkennis, dat ze weinig illusies had, wist waar ze kon bijsturen om de schade te beperken, en wanneer ze zo nodig de hakken in het zand moest zetten. Ze wist vaak erger te voorkomen, om te beginnen in de EU, waar door een heel aantal nieuwe regelmechanismen de ineenstorting van de euro werd voorkomen.

Merkel kon omgaan met een reeks van lastige mannen, van Berlusconi tot Trump

Tot 24 februari 2022 profiteerde Duitsland als geen ander van het 'vredesdividend' van na de Koude Oorlog. Duitsland zag zichzelf in toenemende mate als een voorbeeldige,

weerbare democratie, als een land dat staat voor vreedzame oplossingen, internationale samenwerking, volkenrecht en voor een herinneringscultuur die het pijnlijke verleden open en kritisch tegemoet treedt. Mogelijk had het land juist hierdoor moeite om de daadwerkelijke dreiging die van Poetin uitging juist in te schatten, ondanks waarschuwingen van de Amerikaanse en Britse geheime diensten.

Dat Merkel zelf de inval in Oekraïne niet heeft voorzien, lijkt onwaarschijnlijk. Tijdens haar laatste bezoek in Moskou, in augustus 2021, liet ze, met Poetin aan haar zijde, merken weinig hoopvol te zijn. Ze sprak over diepgaande meningsverschillen, zeer moeilijk te doorboren 'dikke planken' vol dossiers en – alsof dat nog niet genoeg was – over teleurstellingen van uiteenlopende aard. Ze sprak de hoop uit dat het Normandië-format, het Europese overleg tussen Oekraïne, Rusland, Frankrijk en Duitsland, nieuw leven zou worden ingeblazen. Maar juist dat overleg werd eind oktober opgeblazen toen de Russische regering met nieuwe voorstellen kwam die Duitsland en

Frankrijk niet konden aanvaarden. CIA-chef William J. Burns was al in november naar Moskou gereisd om te waarschuwen voor keiharde sancties als Rusland Oekraïne daadwerkelijk zou binnenvallen.

Toen Merkel op 8 december het stokje overdroeg aan Olaf Scholz was dat op een uiterst precair moment. Het vergde enige moed van de nieuwe minister van Buitenlandse Zaken Annalena Baerbock om een maand na haar aantreden, op 18 januari, naar Moskou af te reizen om te pleiten voor meer Duits-Russische samenwerking op het gebied van energie en klimaat en tegelijk te waarschuwen voor verslechtering van de relaties. Toen Olaf Scholz op 15 februari Poetin bezocht, was er weinig hoop. Wat vooral van het bezoek bijbleef, was de lange witte tafel waaraan de heren uren vergaderden. Wie de persconferenties nogmaals bekijkt, hoort nadrukkelijk dat zowel Baerbock als Scholz op zijn minst óók rekening hielden met een verkeerde afloop. In overleg met de Oekraïense president Zelensky deden ze wat ze konden om erger te voorkomen.

Na de Russische invasie rees al heel snel de vraag of Merkel genoeg heeft ingebracht tegen Poetins expansiepolitiek

Na de Russische invasie rees al heel snel de vraag of Merkel genoeg heeft ingebracht tegen Poetins expansiepolitiek, tegen de bezetting van de Krim in 2014 en tegen de opstand van de zelfverklaarde republieken Donetsk en Luhansk in het oosten van Oekraïne. Merkel zelf repliceerde dat er geen alternatief was: Oekraïne noch het Westen waren klaar voor een militaire confrontatie. De Minsk-akkoorden, die een einde moesten maken aan de gevechten in Donetsk en Luhansk, verschaften Oekraïne de mogelijkheid zich verder te ontwikkelen en voor te bereiden op een mogelijk nieuw conflict. Lastiger te verdedigen is de bouw van een tweede gaspijplijn van Rusland naar

Verkiezingsposter van Angela Merkel uit 2005, de eerste verkiezingen die zij won.

Duitsland, Nordstream 2. Daartoe werd besloten in september 2015, meer dan een jaar na de annexatie van de Krim. Duitsland maakte zich daarmee op een ongelukkig moment te afhankelijk van één energieleverancier.

Dat ook Oekraïne bedenkingen had bij het Duitse beleid onder Merkel werd duidelijk toen het geplande bezoek aan Kiev van bondspresident Frank-Walter Steinmeier in april 2022 door de Oekraïense regering werd afezeggd. Merkels voormalige minister van Buitenlandse Zaken was in de regio vooral bekend vanwege de 'formula Steinmeier', een initiatief om de rust in Oost-Oekraïne te bewaren. Van 2016 tot 2019 werd daarover onderhandeld. Maar dat viel niet bij iedereen in goede aarde. Menig Oekraïner vond dat Steinmeier aan de leiband van Rusland had gelopen. Hoe men ook terugkijkt op de Duitse Ruslandpolitiek onder Merkel, het is brandstof voor historici die nog jaren kunnen debatteren over steeds weer nieuwe interpretaties van dit conflict.

Ook Merkels China-politiek was niet zonder risico's. In de zestien jaar dat ze kanselier was, heeft ze China twaalf keer bezocht. Wie naar het volume van de Duitse export kijkt, begrijpt dat deze reizen heel belangrijk waren voor het Duitse bedrijfsleven. De helft van de EU-export naar China is Duits. Dat staat in geen verhouding tot de export van andere

EU-lidstaten. Je kunt rustig zeggen dat er een zekere vervlechting is ontstaan tussen de Duitse en Chinese economie. Alleen al Volkswagen Group China had in 2019 100.000 werknemers. Het is dus begrijpelijk dat Merkel als EU-voorzitter op de valreep nog in december 2020 een EU-China investeringsverdrag presenteerde. Dat was Duits belang. Ook de covidcrisis maakte duidelijk hoe kwetsbaar Duitsland was als de Chinese economie haperde. Nu geldt meer dan voorheen: als China niest, wordt Duitsland verkouden.

Het minst fortuinlijk was Merkel in haar beperkte invloed op het EU-migratiebeleid

Het minst fortuinlijk was Merkel in haar beperkte invloed op het EU-migratiebeleid. Het is de opeenvolgende regeringen-Merkel niet gelukt om de Dublin-akkoorden wezenlijk te hervormen. Veel voorstellen strandden omdat de belangen in Europa te ver uiteen lagen. Sommige EU-besluiten werden domweg niet uitgevoerd, zoals het besluit van de EU-ministers van Binnenlandse Zaken in september 2015, op het hoogtepunt van de vluchtelingen crisis, om te komen tot een herverdeling van 120.000 vluchtelingen. Ook kwam er van een aantal mooie voornemens

Zelensky, Merkel, Macron en Poetin bij de persconferentie na een overleg over een staakt-het-vuren in Oost-Oekraïne in 2019.

weinig terecht. Zo stelde de Duitse minister van Financiën Wolfgang Schäuble begin 2017 voor om via de G20 te komen tot een ‘Compact with Africa’. Doel was om meer geld te investeren in onderwijs en ontwikkeling om zodoende te voorkomen dat opnieuw veel vluchtelingen naar Duitsland zouden reizen. Maar de steun van de VS bleef uit. Donald Trump, pas president, zag er weinig brood in. En sommige Duitse voorstellen werden niet eens ingebracht in de EU-vergaderingen. Dat was het geval bij het voorstel voor een grondige hervorming van de EU-vluchtelingenpolitiek van minister van Binnenlandse Zaken Horst Seehofer in de zomer van 2020. Nadat bekend was geworden dat de Oostenrijkse kanselier Sebastian Kurz dit voorstel zou blokkeren, gaf Seehofer het op.

De huidige Duitse regering zet in op bilaterale verdragen met landen als Gambia en Marokko in de hoop daarmee ook vluchtelingen legaal naar Duitsland te kunnen brengen en zo nodig terug te sturen. Adviseur hierbij is Gerald Knaus, wiens ideeën aan de basis stonden van de EU-Turkijedeaal in 2016. Continuïteit gewaarborgd dus.

Wat bij alle veranderingen in de wereld opvalt, is dat de Duitse politiek sinds de Russische inval nauwer is gaan samenwerken met de VS. In de eerste maanden van Joe Bidens presidentschap moest de relatie worden hersteld. Bij haar bezoek aan Washington in juli 2021 had Merkel met Biden afgesproken dat Nordstream 2 door kon gaan, zolang het een commercieel project zou blijven. Zodra Poetin de gaskraan dicht zou draaien of de gasprijs zou verhogen om politieke druk op Oekraïne uit te oefenen, zou Nordstream 2 worden gestopt. Ook Scholz hield hieraan vast. Pas op 22 februari, twee dagen voor de fatale Russische inval, besloot hij om de vergunningsprocedure voor Nordstream 2 stop te zetten.

Kort na de Russische aanval op Oekraïne bestelde de Duitse regering F-35's bij de Amerikaanse vliegtuigbouwer Boeing, ook om duidelijk te maken dat Duitsland rekt op de Amerikaanse veiligheidsparaplu. Dit tot teleurstelling van de Franse president Macron, die had gehoopt op extra investeringen in het Europese Airbus. Maar de Amerikaanse en Duitse belangen gaan redelijk gelijk op. Ondanks Amerikaanse kritiek op

de trage Duitse besluitvorming over wapenleveranties aan Oekraïne zijn de landen naar elkaar toegegroeid. Scholz en Baerbock reizen stad en land af om de coalitie voor Oekraïne te verbreden en versterken. Duitsland is misschien wel Amerika's meest loyale bondgenoot.

Wat opvalt is dat de Duitse politiek sinds de Russische inval nauwer is gaan samenwerken met de VS

Wie dit alles van een afstand bekijkt, ziet dat veel aspecten van Merkels politiek zijn voortgezet. De verstevigde band met de VS zal zij zeker toejuichen. De werkelijke breuk is te vinden bij de SPD. Voor veel sociaaldemocraten waren de vriendschapsbanden met Rusland belangrijk vanuit de idee dat vrede in Europa zonder Rusland erbij te betrekken niet mogelijk is. In februari 2022 maakte Scholz een definitief einde aan deze politiek, ook wel bekend als de nieuwe *Ostpolitik*, waarbij steeds gehoopt werd dat toenadering tot autocratische regimes ook verandering kon bewerkstelligen: *Wandel*

durch Annäherung heette dat. Het bleek ijdele hoop.

In februari 2022 maakte Scholz een definitief einde aan de nieuwe Ostpolitik

Blijft de vraag of de echte *Zeitenwende* in de Duitse buitenlandse politiek niet al voor 2022 plaatsvond, zoals ook de bekende politicoloog Gunther Hellman stelt. De annexatie van de Krim, maar vooral de Brexit en de verkiezing van Trump brachten Duitsland al veel eerder in onzeker vaarwater. Duitsland was, zoals de Duitse journalist Jörg Lau stelt, vanaf de jaren 2014-2016 omringd door *frenemies*, door vrienden die niet meer in alle opzichten te vertrouwen waren. Dat gold voor Trump, maar ook voor Boris Johnson als Britse minister van Buitenlandse

Zaken en als premier, en zeker voor Poetin. Merkel stelde zich eind 2016 op dringend advies van de toenmalige Amerikaanse president Obama nog een laatste keer kandidaat voor het kanselierschap.

Het is nu nog te vroeg om te zeggen, de archieven zijn nog lang niet geopend, maar ik verwacht dat Merkels invloed vooral groot was op terreinen waar ze minder zichtbaar was. Dat geldt in het bijzonder voor de Brexit, waar ze in de onderhandelingen alle eer aan de Fransman Michel Barnier gunde, wetende dat de Britten liever met haar direct hadden onderhandeld. Waar de Britse politiek zich in een achtbaan begaf, wist de EU de rust te bewaren. Maar het geldt zeker ook voor de omgang met Trump. Hier wist ze veel, heel veel erger te voorkomen. In juli 2020 kondigde Trump toch nog aan 12.000 Amerikaanse militairen uit Duitsland terug te trekken. Gelukkig voor Duitsland, misschien wel voor heel Europa, was

hij na de verkiezingen niet meer in staat om zijn voornemen te realiseren. Merkel-IV was een belangrijk overgangskabinet dat zich moest verhouden tot de nieuwe onzekere wereldorde. Scholz-I is hierop het vervolg.

Hanco Jürgens is historicus en wetenschappelijk medewerker van het Duitsland Instituut Amsterdam. Hij houdt zich bezig met de moderne geschiedenis van Duitsland in Europees perspectief.

From The White House Biden-Harris (@whitehouse.com)

Angela Merkel op bezoek bij Joe Biden in juli 2021.

Bron: www.kremlin.ru

Angela Merkel op bezoek bij Vladimir Poetin in april 2006.

Annalena Baerbock tijdens een bezoek aan Litouwen in 2022.

Baerbock stelt in buitenlandbeleid vrouwen centraal

‘Feministische Außenpolitik’

De Duitse minister van Buitenlandse Zaken Annalena Baerbock (Groenen) maakt zich sterk voor een feministische buitenlandse politiek. Daarmee moet onder meer de positie van meisjes en vrouwen in de wereld worden verbeterd. “Feministische buitenlandse politiek is niet *nice to have*”, zei Baerbock daar begin 2023 over. “Het is verweven met alle terreinen van ons buitenlandpolitieke handelen.”

Feministische buitenlandse politiek is hard nodig, legde Baerbock in maart uit bij de presentatie van de richtlijnen voor dit beleid. Vrouwen en mannen zijn wereldwijd nog steeds niet gelijkwaardig en in conflictgebieden zijn vooral vrouwen kwetsbaar, aldus Baerbock.

“Vredesonderhandelingen zijn stabiel en houden langer stand als alle mensen aan tafel zitten.” Dat geldt wat de minister betreft in het bijzonder voor vrouwen, die de helft van de bevolking uitmaken. Feministische buitenlandpolitiek integreert de perspectieven van vrouwen en groepen die gemarginaliseerd worden op basis van bijvoorbeeld religie, huidskleur, afkomst, leeftijd of seksuele oriëntatie.

In het regeerakkoord hebben SPD, Groenen en FDP zich in 2021 al uitgesproken voor een *Feminist Foreign Policy*. Baerbock heeft in het voorjaar van 2023 in tachtig pagina's de richtlijnen beschreven voor een buitenlandse politiek waarin de perspectieven van vrouwen en gemarginaliseerde groepen zijn geïntegreerd. Hun rechten moeten worden gerespecteerd en verbeterd, zij moeten beter worden vertegenwoordigd in organisaties, en vrouwen en meisjes moeten dezelfde toegang hebben tot onderwijs en humanitaire hulp als mannen.

“Feministische buitenlandse politiek is niet *nice to have*”

De bedoeling is dat het beleid voortaan op alle terreinen van de buitenlandse politiek wordt gevoerd, aldus Baerbock. Concreet moet voor 2025 in totaal 85 procent van de subsidies naar projecten gaan waarbij de belangen van vrouwen en gemarginaliseerde groepen worden meegewogen.

Tegelijkertijd met Baerbock presenteerde haar collega Svenja Schulze (SPD, Ontwikkelingssamenwerking) een strategie voor feministische ontwikkelingssamenwerking. Zij wil onder meer projecten in ontwikkelingsgebieden ondersteunen waarin vrouwen dezelfde rechten hebben als mannen. Bijvoorbeeld het recht om zelf te bepalen wanneer en met wie ze kinderen krijgen, of het recht om land te bezitten, wat vrouwen in veel landen niet hebben, aldus Schulze. Ook hebben vrouwen vaak geen toegang tot gezondheids- en financiële systemen.

Realfeminismus

Het gaat bij Baerbocks rapport niet om beleid dat door de bondsregering wordt besloten. Het zijn richtlijnen voor het werk op de betrokken ministeries. De minister noemt het *Realfeminismus*: bij concrete lokale projecten rekening houden met de risico's die vrouwen en kinderen lopen.

In het rapport staan vele voorbeelden van zulke concrete projecten. Zo investeert Baerbocks ministerie in een Nepalese ngo, die slachtoffers van seksueel geweld helpt bij de verwerking van hun trauma's. In Irak steunt Duitsland vrouwen die als journalist

werken. Zij worden vaak bedreigd en hebben geen rechtsbescherming. Het project 'Her turn' helpt hen met nascholing en het opbouwen van netwerken, waarmee ze elkaar kunnen ondersteunen. In Argentinië worden inheemse vrouwen gefinancierd die met een eigen radiostation en een opvangcentrum sociale en ecologische problemen aanpakken, mede veroorzaakt door rooibouw voor de sojateelt.

Ook in eigen huis kan het Duitse ministerie van Buitenlandse Zaken nog veel verbeteren

Uniek is de minister niet met haar plannen. Wereldwijd voeren of steunen volgens haar rond de dertig landen officieel een feministische buitenlandse politiek, waaronder Chili, Frankrijk, Canada, Luxemburg, Mexico, Nederland en Spanje. Daar kan Duitsland veel van leren, zeker als het gaat om representatie van vrouwen in politieke functies, zei Baerbock op de persconferentie. Ook in eigen huis kan het Duitse ministerie van Buitenlandse Zaken nog veel verbeteren. Er komt meer aandacht voor diversiteit en inclusie. Van de Duitse ambassadeurs is 26 procent vrouw, aldus Baerbock. Dat moeten er meer worden. Daarnaast, zo staat in de richtlijnen, toont het ministerie "nul tolerantie" bij seksuele intimidatie en seksisme. Dat geldt ook voor discriminatie en racisme.

'Geen gezwets'

Het is niet voor het eerst dat Baerbock pleit voor meer aandacht voor vrouwen in de buitenlandse politiek. Haar feministische uitgangspunten roepen schampere reacties op. Tijdens een Bondsdag-debat over de extra investeringen in het Duitse leger kwam Baerbock in 2022 in aanvaring met CDU-leider Friedrich Merz. "U

Bron: harry.nl (flickr.com)

Verkiezingsposter met Annalena Baerbock uit 2021.

kunt wat mij betreft een feministische buitenlandse politiek voeren, feministische ontwikkelingspolitiek – dat kunt u allemaal doen”, zei Merz. “Maar niet met de begroting voor de Bundeswehr.”

“Bij een veiligheidspolitiek hoort in de 21e eeuw ook een feministisch perspectief”

Baerbock reageerde met een vurig betoog voor haar beleid. Ze sprak over vrouwen in Bosnië en Herzegovina die zwaar hebben geleden en nog steeds lijden onder de gevolgen van de verkrachtingen – die toen door het Internationaal Strafhof niet werden erkend als oorlogswapen. “Daarom hoort bij een veiligheidspolitiek in de 21e eeuw ook een feministisch perspectief. Dat is geen gezwets.”

Ook bij de presentatie van Baerbocks plannen was er kritiek. Markus Söder, minister-president van Beieren en leider van de CSU, de zusterpartij van de CDU, sprak van een “onbegrijpelijk concept” dat “tot mislukken gedoemd is”. Volgens Söder is buitenlandse politiek diplomatie, “en geen missie. Als je alleen nog maar probeert de wereld te bekeren, dan sta je uiteindelijk behoorlijk alleen”, citeerde Die Welt de Beierse premier.

Andere critici vinden dat Baerbock zich eerst maar eens een stuk steviger moet uitlaten over de mensenrechtenschendingen tegen vrouwen en meisjes in Iran. Anders zijn haar plannen niet geloofwaardig, zeggen zij. Maar feminisme is geen toverstaf, zei Baerbock daarover. “We zijn niet naïef. Je kunt met feministische buitenlandse politiek niet alle problemen in de wereld oplossen.” Maar je kunt wel, aldus de minister, in landen waar vrouwenrechten met voeten worden getreden, zoals in Afghanistan en Iran, zo goed mogelijk je best doen de situatie te verbeteren.

Door Merel Flikweert

Bruinkool

Een (vervuilende) rode lijn in de Duitse energievoorziening

Een desolate kuil zover het oog kan kijken. Een dunne laag smog bedekt de zon terwijl vrachtwagens langzaam manoeuvreren over de bruine en zwarte grond van de kuil. Voor wie niet bekend is met het concept 'bruinkoolmijn', kan het lijken alsof het een andere planeet is. Maar niks is minder waar, dit is onze aarde. Om precies te zijn is dit de Garzweilermijn II in Jüchen, een dorpje in de Duitse deelstaat Noordrijn-Westfalen.

Tot voor kort was dit de locatie van het Duitse dorpje Lützerath, maar dat is verleden tijd. Het dorp heeft, na veel protest, plaats moeten maken voor de uitbreiding van de bruinkoolmijn Garzweiler II. De bruinkool zorgt voor het op peil houden van de Duitse energievoorraad, maar er zitten ook veel negatieve aspecten aan deze fossiele brandstof.

De burens van Garzweilermijn II Duitsland is al lang bekend met de fossiele brandstof bruinkool. Een substantie die voornamelijk bestaat uit miljoenen jaren oude plantenresten, waar door de tijd heen veel druk en warmte op heeft gestaan. Het

ligt relatief dicht bij het aardoppervlak, waardoor het makkelijk is om op te graven. Dit gebeurt door middel van dagbouw, een vorm van mijnbouw waar alleen aan de oppervlakte wordt gegraven. Lange tijd zorgden de bruinkoolmijnen naast energie ook voor een hoop werkgelegenheid. Dit zorgde ervoor dat het vooral als positief werd gezien. Die tijden zijn inmiddels veranderd. Bruinkool is een grote vervuiler van het klimaat. Maar daarnaast zitten er nog meer negatieve aspecten aan.

Lützerath heeft, na veel protest, plaats moeten maken voor de uitbreiding van de bruinkoolmijn Garzweiler II

David Dresen, medewerker bij de anti-fossiele-brandstoffen-organisatie Beyond Fossil Fuels, woont in een dorpje vlak naast de Garzweilermijn II. Hij wordt dagelijks geconfronteerd met de werkzaamheden. Zo zorgen die

bijvoorbeeld voor een hoop geluidsoverlast. Maar ook lichtvervuiling speelt een rol, het werk gaat namelijk dag en nacht door. In de nacht wordt de mijn verlicht met enorme stadionslampen. Daarnaast is de lucht vervuild en het water in de grond zo goed als weg. Dit zorgt voor schade aan het huis, zoals scheuren in de muur. David en zijn familie zijn niet van plan om weg te gaan uit het dorp, maar veel voormalige inwoners zijn inmiddels wel vertrokken. Zij konden niet meer omgaan met de leefomstandigheden die zijn ontstaan door de mijn. Deze inwoners zijn uitgekocht door de gemeente, zodat zij op een andere locatie kunnen gaan wonen.

Weg met de windturbine

Als de winning en het gebruik van bruinkool zoveel negatieve effecten heeft, waarom gaat Duitsland hier dan mee door? Het antwoord is op dit moment vooral noodzaak. Voorheen was de Duitse energievoorziening voor een groot deel afhankelijk van Russisch gas. Door de oorlog tussen Rusland en Oekraïne kan dit gas niet meer worden geleverd. Begin 2022 kwam net iets meer dan de helft (55

procent) van de Duitse gasvoorziening direct uit Rusland. Een flink gat dat nu dus moet worden opgevuld. Energiebedrijf RWE stelt dat er geen andere optie is. Bruinkool moet gewonnen worden als het land niet zonder stroom wil komen te zitten.

RWE mag volgens de regering doorgaan met een hogere winning van bruinkool. Ook mag de Garzweiler-mijn voorlopig nog gewoon in werking blijven. De enige afspraak die er is gemaakt, is dat de winning gestopt moet zijn in 2030. En dat is eerder dan in andere Duitse gebieden. In Oost-Duitsland wordt ook veel bruinkool gewonnen. Deze mijnen hoeven pas in 2038 te stoppen met de winning.

RWE breekt windturbines af om ruimte te maken voor bruinkoolmijnen

Het compromis 'meer delven nu, maar straks eerder stoppen', levert een pijnlijke situatie op: RWE breekt windturbines af om ruimte te maken voor bruinkoolmijnen zoals Garzweiler II. Groene energie moet volgens RWE dus plaats maken voor de vervuilende stof bruinkool. En dat wordt door veel Duitse inwoners als een schril contrast ervaren. Want waarom zou duurzame energie ruimte moeten maken voor een fossiele brandstof?

De toekomst

Vanaf 2030 zullen er dus geen actieve bruinkoolmijnen meer zijn in het Roergebied. Tenminste, dat is het doel. Voor de bruinkoolmijnen in Oost-Duitsland geldt dit vanaf 2038. Er liggen nog een hoop onzekerheden rond deze doelstellingen. Een van de grootste vraagstukken is welke vorm van (duurzame) energiebronnen het gat van de bruinkoolwinning gaat vullen. Maar daarnaast zullen er ook enorme kuilen overblijven die niet zomaar dicht kunnen worden gegooid. Ook is de grond rond de mijnen zo goed als uitgedroogd, wat ook weer meerdere problemen oplevert.

Jan Martin von der Heide, werkend bij de gemeente Jüchen, ziet de toekomst toch positief in. Zo vertelt hij over het plan om de kuil te vullen met water. Op deze manier zal de bruinkoolmijn over een aantal decennia veranderen in een recreatieplas met allerlei flora en fauna. Waar het water precies vandaan moet komen, is nu nog de vraag. Er wordt over nagedacht om de kuil geleidelijk vol te laten lopen met water uit de Rijn. Het gaat dan wel nog decennia duren voordat de kuil daadwerkelijk is volgestroomd. Daarnaast kan een verlaagd waterpeil van de Rijn ook zorgwekkende gevolgen creëren voor onder andere Nederland.

Bruinkool is een rode lijn binnen de Duitse energievoorziening. Zowel in het verleden als in het heden, en dus ook in de toekomst wanneer de mijnen dicht zijn.

Dit artikel is tot stand gekomen door een samenwerking tussen het Duitsland Instituut/Duitslandweb en de School voor de Journalistiek in Utrecht. Het is onderdeel van de afstudeerproductie van Mirosława van der Boom, Yassin Boutayeb, Merel Flikweert, Anouk Sluijs, Roos Verbrugh en Cleo Wiegmans. Zij kregen de opdracht van Duitslandweb om een journalistieke en multimediale productie rond het thema energietransitie en klimaatbeleid te maken. Bij het artikel hoort een videoreportage over de bruinkoolmijn Garzweiler II in het Roergebied. De studenten maakten verder een explainervideo en artikel over duurzamer verwarmen en een korte videoreportage en artikel over een autoluw Hamburg. Als startpunt bezochten zij het Competence Center für Erneuerbare Energien und EnergieEffizienz (CC4E) van de hogeschool HAW Hamburg, waarmee het Duitsland Instituut Amsterdam samenwerkt.

Nieuwe ronde in debat over DDR

Door Marja Verburg

'Palast der Republik' in Oost-Berlijn in 1977.

Hoe erg was de dictatuur in de DDR? Was de DDR een onrechtstaat? En wat zegt dat over het huidige Oost-Duitsland? Over die vragen is afgelopen voorjaar een nieuw debat in Duitsland opgelaaid, mede na de publicatie van twee boeken: historicus Katja Hoyer schreef over de DDR en literatuurwetenschapper Dirk Oschmann over Oost-Duitsland nu. Het wordt tijd dat de DDR en Oost-Duitsland niet meer worden gezien als 'afwijking' van de West-Duitse norm, zeggen zij.

Toen Katja Hoyer een telefonisch interview gaf aan een journaliste van de Duitse publieke omroep, zei die dat ze Hoyers Oost-Duitse accent zo charmant vond. "Ik heb een licht Berlijns accent", vertelde Hoyer in april in Amsterdam. Maar dat klinkt heel anders dan het Saksisch of het dialect van iemand uit Thüringen. "Wat is een Oost-Duits accent? Dat bestaat niet", aldus Hoyer. Niemand zou op het idee komen te zeggen dat iemand uit Beieren een West-Duits accent heeft, legde ze uit. Maar Oost-Duitsland wordt wel als een soort collectief gezien.

Hoyer was in Amsterdam voor de presentatie van haar boek 'Achter de

Muur. Oost-Duitsland 1949-1990'. In deze "verhalende non-fictie", zoals radiozender Deutschlandfunk Kultur het omschreef, laat ze mensen aan het woord die over hun leven en werk in de DDR vertellen. Hun herinneringen zijn mooi en vaak ook verrassend om te lezen. Veel verhalen heeft ze uit archieven, dagboeken en andere overleveringen, maar ze heeft ook veel DDR-burgers zelf geïnterviewd. Ze verbindt hun verhalen aan de geschiedenis van de DDR.

Hoyer en Oschmann zetten zich in hun boeken af tegen de vanzelfsprekendheid waarmee West-Duitsland en West-Duitse geschiedenis altijd de norm zijn geweest

Hoyer (1985) werd geboren in Oost-Duitsland en was 4 jaar toen de Muur viel. Ze groeide daarna op "in de resten van een staat die niet meer bestond", vertelde ze in Amsterdam. Die Oost-Duitse samenleving van na de val van de Muur heeft haar gevormd.

Felle Duitse debatten

Haar boek was toen nog niet in Duitsland verschenen; het kwam begin april eerst uit in het Engels, onder de titel 'Beyond the Wall'. Daar kreeg het lovende kritieken ("Briljant", aldus The Telegraph en "buitengewoon kleurrijk, verrassend en fascinerend", volgens The Times). Hoyer woont en werkt al 12 jaar in Groot-Brittannië. Dat is een voordeel, legde ze in Amsterdam uit. Ze kan vrijer over de DDR en Oost-Duitsland schrijven, omdat ze niet meteen in de felle Duitse debatten verstrikt raakt.

Toen haar boek begin mei in Duitsland uitkwam, was het contrast met de ontvangst in Groot-Brittannië groot. 'Diesseits der Mauer' werd gefileerd. Hoyers boek verscheen toevallig in een net nieuw opgelaaid debat over Oost-Duitsland naar aanleiding van de publicatie van nog een ander boek: 'Der Osten: eine westdeutsche Erfindung' van Dirk Oschmann (1967). Oschmann is een Oost-Duitse literatuurwetenschapper die in zijn provocatief bedoelde boek betoogt dat West-Duitsland nog steeds als norm wordt gezien en het Oosten als afwijking daarvan. Hij windt zich op over de in zijn ogen

neerbuigende en zelfgenoegzame manier waarop West-Duitsers over het Oosten spreken en daarbij volgens hem nog steeds Koude-Oorlog-retoriek gebruiken, “alsof er sinds 1989 niets is veranderd”.

DDR-dictatuur

Ook Hoyer zet zich in haar boek af tegen de vanzelfsprekendheid waarmee West-Duitsland en West-Duitse geschiedenis altijd de norm zijn geweest. Maar dat is niet per se waar haar Duitse critici over vallen. Wat zij Hoyer kwalijk nemen, is dat ze de DDR-dictatuur bagatelliseert. De Oost-Duitse communistische partij SED en de Oost-Duitse geheime dienst de Stasi beheersten alle facetten van het dagelijks leven in de DDR. Mensen werden “geïntimideerd, bespioneerd, zelfs gevangengezet, mochten hun beroep niet vrij kiezen, hun mening niet uiten en niet vrij stemmen”, aldus de West-Duitse journalist Norbert Pötzl in de Süddeutsche Zeitung. Er was sprake van “permanente ideologische indoctrinatie, van politiek onderwijs, staatsburgerkunde en geschiedenis-onderwijs” en de media waren gelijkgeschakeld, schreef historicus Ilko-Sascha Kowalczyk, zelf in de DDR opgegroeid, in de Tagesspiegel.

Hoyer schrijft wel over de repressie in de DDR, maar ze laat vooral mensen aan het woord die een goed leven voor zichzelf hadden opgebouwd. Ze koppelt de SED-dictatuur los van het dagelijks leven en dat kun je in een boek over de DDR niet doen, aldus Kowalczyk. Ze romantiseert in de ogen van haar critici de arbeidersklasse en ze negeert het historisch onderzoek naar de DDR van de afgelopen jaren. Historische gebeurtenissen beschrijft ze in hun ogen vooral vanuit het perspectief van de DDR-elite.

‘Westsplaining’

De kritiek op Hoyers boek werd in Duitsland ook persoonlijk. Pötzl haalde Hoyers ouders erbij. Haar vader werkte in het Oost-Duitse leger NVA en haar moeder was lerares – niet mensen die vooraan stonden in de DDR-oppositie. Logisch dat hun dochter concludeert dat het leven in de DDR “heel aangenaam” was, aldus

Katja Hoyer

Katja Hoyer (1985), geboren in de DDR, is een Duitse historicus en journalist. Ze studeerde in Jena en woont en werkt al ruim 10 jaar in het Verenigd Koninkrijk, waar ze verbonden is aan King’s College in Londen en aan de Royal Historical Society. Ze is columnist van The Washington Post en schrijft voor The Spectator en Die Welt. Voor haar boek ‘Beyond the Wall’ (in het Nederlands vertaald als ‘Achter de muur’) publiceerde zij het alom geprezen ‘Blood and Iron, The Rise and Fall of the German Empire, 1871-1918’.

Dirk Oschmann

Dirk Oschmann (1967) is opgegroeid in de DDR. Hij is hoogleraar moderne Duitse literatuur aan de Universität Leipzig. Hij studeerde Duits, Engels en Amerikanistiek in Jena en New York. Zijn boek ‘Der Osten: eine westdeutsche Erfindung’ (‘Het Oosten: een West-Duitse uitvinding’), gepubliceerd in 2023, schreef hij naar aanleiding van zijn bijdrage over het thema in de Frankfurter Allgemeine Zeitung. Het werd nummer 1 op de non-fictie bestsellerlijst van Der Spiegel en bracht een debat op gang over de achtergestelde positie van Oost-Duitsers.

Bron: Universität Leipzig © Jakob Weber

Pötzl. Hoyer verbergt haar afkomst overigens geheel niet, haar vader noemt ze ook in haar boek.

Een solide staaltje *Westsplaining*, luidde het oordeel in Die Welt over Pötzls opmerkingen. Die waren ook tegen het zere been van de Oost-Duitse journalist en schrijfster Sabine Rennefanz. In welk leger had de vader van Pötzl (1948) eigenlijk gediend, vroeg ze in Der Spiegel even provocatief terug. “Moeten we nu op dit niveau met elkaar in gesprek en mensen op basis van hun afkomst

uitsluiten van het discours?” De stellingen waren weer betrokken, zoals ze dat eerder waren, bijvoorbeeld in 2009 en 2014, toen ook met veel wederzijdse woede en frustratie werd gediscussieerd over de vraag of de DDR een onrechtstaat was.

‘Gebrek aan erkenning’

Een van de moeilijkheden van een debat over de DDR is dat de Duitse actualiteit daarin ook een rol speelt. De afgelopen jaren is er steeds meer aandacht gekomen voor Oost-Duitsland en de problemen die er

spelen. Dat is mede aan de opkomst van de AfD te danken, zei Rennefanz daar een paar jaar geleden over in Amsterdam. Het succes van de rechts-nationalistische partij in de Oost-Duitse deelstaten heeft de frustraties van veel Oost-Duitsers zichtbaar gemaakt, “het niet worden gezien, het gebrek aan erkenning”, zei Rennefanz. Daardoor wordt er nu meer over gesproken.

De aandacht voor Oost-Duitsland neemt ook toe omdat steeds meer Oost-Duitsers hun stem laten horen

De aandacht voor Oost-Duitsland neemt ook toe omdat steeds meer Oost-Duitsers hun stem laten horen. Ze kaarten de ongelijkheid aan, in lonen, leidinggevende posities, in het publieke debat. Oschmann schrijft in zijn boek bijvoorbeeld dat er nauwelijks hoogleraren met een Oost-Duitse achtergrond in Duitsland zijn. Hij is een van de zeer weinigen. Dat ligt niet aan de Oost-Duitsers zelf, zoals West-Duitsers volgens Oschmann wel suggereren: Oost-Duitsers zouden minder slim en te weinig ambitieus zijn. Het daadwerkelijke probleem is volgens hem onder meer dat de ouders van deze studenten vaak niet

hebben gestudeerd en niet veel geld hebben. Daarom kiezen Oost-Duitse studenten eerder voor een lerarenopleiding, die sneller financiële zekerheid biedt, dan voor een promotietraject. Het is niet moeilijk studenten met bijvoorbeeld beurzen te stimuleren wel te gaan promoveren, zegt Oschmann. Maar het gebeurt niet. “Je ziet aan de cijfers dat het niet alleen een gevoel is van Oost-Duitsers tweederangsburgers te zijn. Het is realiteit”, zei de Oost-Duitse journaliste Jana Hensel daarover in 2020 tijdens een debat over de Duitse eenheid, dat mede door het Duitsland Instituut was georganiseerd. De ongelijkheid is ook al jaren onderwerp van overheidsrapporten over de Duitse eenheid. Duitse media schrijven erover, zij zijn zich steeds meer bewust van het feit dat ze zelf eigenlijk weinig Ossies op hun redacties hebben en dat het Oost-Duits perspectief dus vaak mist.

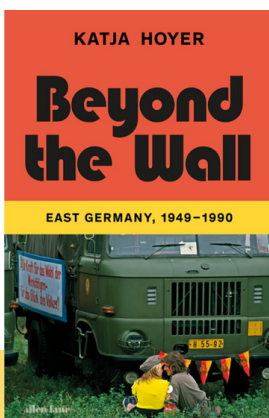
‘Vijandbeeld van de DDR’

Dat de verschillen tussen Oost- en West-Duitsland nog steeds zo groot zijn, komt mede door de manier waarop de Duitse eenwording in 1990 tot stand is gekomen. Weliswaar kozen de Oost-Duitsers zelf voor de hereniging, maar ze konden de gevolgen daarvan toen niet overzien. Oost-Duitsland kreeg het West-Duitse politieke, juridische, sociale en economische systeem opgelegd. West-Duitse bestuurders bouwden dat in

Oost-Duitsland op. Niet alleen maakten zij daarmee in grote delen van de Oost-Duitse samenleving de dienst uit – en doen dat nog steeds – ook verdienden ze veel meer dan de Oost-Duitsers.

“Je ziet aan de cijfers dat het niet alleen een gevoel is van Oost-Duitsers tweederangsburgers te zijn. Het is realiteit.”

Rennefanz ziet Hoyers boek juist als een kans om “nog eens nieuw na te denken” over de DDR, zoals ze in *Der Spiegel* schrijft. De reacties op ‘*Diesseits der Mauer*’ laten volgens Rennefanz zien “hoe zwaar het velen valt zich los te maken van hoe ze zijn gevormd door de Koude Oorlog en van het vijandbeeld dat ze van de DDR hebben”. Tegelijkertijd blijkt dat veel mensen een “groot verlangen hebben naar een nieuwe blik op de Duits-Duitse verhouding”. Ook willen ze dat er “nieuwe schwing” komt in het “Oost-West-debat, dat al jaren in een cirkel draait” en dat het debat politieke consequenties krijgt. De problemen en ongelijkheid tussen Oost- en West-Duitsland – “het ligt allemaal al jaren op tafel, maar er verandert niets.”

Brits origineel
Uitgeverij Allen Lane

Nederlandse vertaling
Uitgeverij Querido

Duitse vertaling
Uitgeverij Hoffmann und Campe

Duits origineel
Uitgeverij Ullstein

DEUTSCHES KINO

Elke maand een bijzondere
Duitse film in Amsterdam en
Delft die niet in Nederland
wordt uitgebracht, maar wel
gezien mag worden.

Alle films zijn Engels
ondertiteld.

‘Gendern’

Door Paul Kerssemakers

Duitse worsteling met inclusieve taal

Mitarbeiter-Teeküche

*innen

Een ‘gender’-sticker uit protest geplakt op de deur van een pantry aan de Universität Hamburg.

Wil ik *gendern* of niet? Wie Duits spreekt, komt niet meer om deze vraag heen. De reden hiervoor is de verhitte discussie over inclusief taalgebruik in de Duitse taal. Wat begon als een idee om alle mensen in de samenleving – mannen, vrouwen en iedereen die daar tussenin zit – aan te spreken, is onderdeel geworden van het Duitse politieke debat en uitgemond in een ware cultuurstrijd. Veel Duitsers zijn in dubio over hun omgang met de gender-taalkwestie.

Toen de onderwijsminister van Saksen-Anhalt dit jaar het *gendern* op scholen in haar deelstaat verbood, deed dat in Duitsland veel stof opwaaien. *Gendergerechte Sprache* (genderinclusief taalgebruik) in bijvoorbeeld proefwerken van leerlingen moet voortaan fout worden gerekend – tot onvrede van veel scholieren. Saksen-Anhalt is niet de eerste Duitse deelstaat die op deze manier met inclusieve taal omgaat: in Sleeswijk-Holstein en Saksen is genderinclusief taalgebruik al sinds 2021 in het onderwijs verboden. Ook in Thüringen mengt de politiek zich in deze taaldiscussie. Het parlement van de Oost-Duitse deelstaat stemde vorig jaar in met een wet die het

gendern afkeurt. Hierdoor is het voor Thüringse overheidsinstanties niet langer toegestaan aanspreekvormen te gebruiken die non-binaire en intersekse personen insluiten.

Opmerkelijk genoeg kiest Hamburg voor een tegenovergesteld beleid. Daar voerde de deelstaatregering in 2021 een wet in die medewerkers van overheidsinstanties aanspoort om inclusieve formuleringen te gebruiken. Het *Gendersternchen* (*Student*innen*), de *Gender-Doppelpunkt* (*Student:innen*) en de *Partizip*-vorm (*Studierende*) worden nu in overheidsteksten van de stad en op Hamburgse verkeers- en straatnaamborden gehanteerd. Volgens deelstaatminister van Wetenschap en Gelijke Behandeling Katharina Fegebank (Groenen) is inclusief taalgebruik dé mogelijkheid om op niet-discriminerende wijze te communiceren. Dit zien lang niet alle Hamburgse politici zo. De partijleider van de CDU in de Hanzestad, Christoph Ploß, is absoluut tegen het gebruik van *gendergerechte Sprache*. Hij vreest dat mensen die niet (willen) *gendern*, worden gediscrimineerd of buitengesloten en wil een verbod.

Taaldiscussie

Al in de jaren zestig van de vorige eeuw laaide in Duitsland de discussie over inclusieve taal op. Met name feministen hadden destijds felle kritiek. De achtergestelde positie van de vrouw in de maatschappij was volgens hen ook in de taal zichtbaar. Het Duits was een ‘mannentaal’. Bij aanspreekvormen werd in die tijd alleen de mannelijke vorm gebruikt, ook als vrouwen werden bedoeld, terwijl het Duits – in tegenstelling tot bijvoorbeeld het Engels – juist over de achtervoegsels *-in* (enkelvoud) en *-innen* (meervoud) beschikt. Daarmee kun je woorden eenvoudig vrouwelijk maken.

Al in de jaren zestig van de vorige eeuw laaide in Duitsland de discussie over inclusieve taal op

Feministen, onder wie taalwetenschapper Luise F. Pusch, pleitten daarom voor een *geschlechtergerechte Sprache*. Die moest voor gelijkheid tussen vrouwen en mannen in de Duitse taal zorgen. Inclusievere formuleringen raakten

Een straatnaambord met het zogeheten Gendersternchen in de Hamburgse wijk Mitte Altona.

in zwang: het noemen van de mannelijke en vrouwelijke vorm (*Leserinnen und Leser*), een hoofdletter 'T' (*LeserInnen*) of een schuine streep (*Leser/-innen*). Hierdoor zouden vrouwen zich ook aangesproken voelen.

De roep om *geschlechtergerechte Sprache*, taal die recht doet aan beide geslachten, veranderde vanaf de eeuwwisseling in *gendergerechte Sprache*, genderinclusief taalgebruik. In de Duitse taal ontbrak het nog aan aanspreekvormen voor 'diverse' mensen. Om naast mannen en vrouwen ook non-binaire en interseksuele personen aan te spreken, werden het *Gendersternchen*, de *Gender-Doppelpunkt* en de *Partizip*-vorm bedacht. Het 'derde geslacht' is in Duitsland inmiddels officieel erkend. Het Bundesverfassungsgericht, het Duits Constitutioneel Hof, oordeelde in 2017 dat de overheid een mens niet kan dwingen zich tot het vrouwelijke of het mannelijke geslacht te bekennen als dit niet met iemands gevoel van seksuele identiteit overeenkomt. Het Hof voegde de categorie 'divers' aan de opties toe.

Tweedeling in de samenleving
Hoewel genderinclusief taalgebruik op grond van deze beslissing de meest logische oplossing lijkt, verdeelt het *gendern* de Duitse maatschappij in twee kampen. Tegenstanders zijn van mening dat een *gendergerechte Sprache* niet voor meer gelijkberechtiging zorgt. Ze gebruiken hierbij vaak het Engels of het Turks als voorbeeld. Dat zijn genderneutrale talen die geen onderscheid kennen tussen

mannelijke en vrouwelijke vormen. Toch heerst in Turkije, de Verenigde Staten en Groot-Brittannië geen volledige gelijkheid tussen beide geslachten. Tegenstanders geloven niet dat het *gendern* daar in Duitsland wel voor kan zorgen. Verder wijzen tegenstanders erop dat inclusief taalgebruik nieuwe problemen veroorzaakt. Teksten met een *Gendersternchen* zouden onder meer voor laaggeletterden, mensen met dyslexie en niet-moedertaalsprekers van het Duits moeilijker te begrijpen zijn.

Voorstanders benadrukken dat taal beïnvloedt hoe mensen denken

Voorstanders van inclusief taalgebruik benadrukken dat taal beïnvloedt hoe mensen denken. Als in een taal uitsluitend mannelijke vormen worden gebruikt, ontstaat er in de hoofden van de sprekers een wereld waarin als eerste aan mannen wordt gedacht. De Berlijnse taalwetenschapper Anatol Stefanowitsch verwijst naar onderzoek dat dit psychologische effect heeft aangetoond. Daarnaast beweren voorstanders dat een inclusieve taal voor meer gelijkheid zorgt. Uit onderzoek blijkt dat vrouwen en non-binaire personen eerder naar een baan solliciteren wanneer in een vacature inclusieve formuleringen worden gebruikt. Een ander veelgehoord argument is dat de Duitse taal voortdurend verandert. Het *gendern* zou onderdeel uitmaken van die verandering.

Het politieke debat

In de Bondsdag lopen door het inclusieve taalgebruik de gemoederen

geregeld hoog op. De partijen Die Linke en de Groenen zijn voorstanders van het *gendern*. Met name de Groenen staan erom bekend dat ze het *Gendersternchen* in hun partijprogramma gebruiken. CDU en AfD zijn fel tegen een genderinclusieve taal: de CDU noemt het een 'eliteproject', de AfD spreekt van 'verkrachting van de Duitse taal'. Naar aanloop van de deelstaatverkiezingen in Beieren dit jaar voerden de CSU, de Beierse zusterpartij van de CDU, en de AfD volop campagne tegen het *gendern*. De Beierse minister-president Markus Söder (CSU) verweet de bondsregering in Berlijn "genderideologie" op te dringen en sprak zich keer op keer uit tegen een "genderplicht".

Ook CDU-leider Friedrich Merz, die de conservatieve vleugel van de partij vertegenwoordigt, zou genderinclusief taalgebruik in het Duits het liefst verbieden. Merz beweerde in een talkshow dat journalisten van de publieke omroep op tv niet mogen *gendern*. De CDU-politicus verwees naar de regels van de Rat für deutsche Rechtschreibung. Volgens Merz zou deze raad dit inclusieve taalgebruik verbieden en horen journalisten zich aan die regels te houden. Hoewel de Rat für deutsche Rechtschreibung zelf niet *gendert*, verbiedt de raad deze manier van spreken en schrijven niet. Iedere journalist staat het dus volledig vrij te *gendern* – of niet.

Het Bundesverfassungsgericht deed in 1998 al de uitspraak: "*Sprache gehört dem Volk.*" Vrij vertaald: taal is van iedereen. Die uitspraak is ook op de *gendergerechte Sprache* van toepassing. Of daarmee voor de politieke partijen in Duitsland de kous af is, valt te betwijfelen.

Paul Kerssemakers studeert Duitse taal en cultuur aan de Universiteit Utrecht en studeerde als free-mover-student Duitse taalkunde aan de Universität Hamburg. Hij schrijft voor de redactie Duitslandweb.

Verkiezingen in Nederland

Duitsers tussen hoop en vrees

bron: Patrick Rasenberg (flickr.com)

Door Jacco Pekelder

Twee Nederlanders brengen hun stem uit in Den Haag.

Nog geen twee jaar ben ik hoogleraar-directeur van het Zentrum für Niederlande-Studien (ZNS), de Münsterse zusterinstelling van het Duitsland Instituut, of ik val al met mijn neus in de boter. Ik heb net, op 15 mei 2023, mijn oratie gehouden en ineens is het *High Noon* voor Nederland-uitleggers in Duitsland. Het kabinet-Rutte IV valt. Vooral na Ruttes aankondiging niet opnieuw te kandideren, komen steeds weer interviewverzoeken van Duitse radio-omroepen en kranten binnen. Na de zomer volgen de achtergrondgesprekken en korte voordrachten voor Duitsers uit politiek bestuur en zakenwereld die willen weten wat er op Rutte zal volgen.

Natuurlijk leggen wij van het ZNS met graagte uit waarom het kabinet is gevallen. We spreken over de directe aanleiding van de migratieproblematiek en de achterliggende oorzaken: de aanhoudende onmin binnen de coalitie, het ondermijnde vertrouwen in de overheid, de

schandalige blindheid van politici en bureaucraten voor de keerzijden van hun beleid. We wagen ons aan een uitleg van de toeslagenaffaire en tekenen met houtskool de contouren van de ombudsman-politicus Pieter Omtzigt.

Het succes van de BBB en het achterliggende schrikbeeld van de boerenprotesten laten alarmbellen rinkelen

Veel vragen moeten we onbeantwoord laten, want net als heel Nederland zijn ook wij voor de inkleuring van het portret afhankelijk van de stukjes informatie die de mogelijk nieuwe minister-president ons belijft te geven. Meewarig registreren Duitse collega-academici dat diens partij met een knipoog naar Rousseau als *Neuer Gesellschaftsvertrag* de wereld in is gestuurd, maar mij als Nederlander geeft het *klammheimlich* een kick om

die naam in het *Land der Dichter und Denker* uit te kunnen spreken.

Ook de angst van de VVD voor de boze boer en de boze burger stellen we aan de orde. Want wij hechten geloof aan het verhaal dat Rutte IV vooral aan zijn einde kwam omdat de Nederlandse *Rechtsliberalen* aan de noodrem trokken: liever nu verkiezingen dan over twee jaar, als de BBB een goed geoliede verkiezingsmachine heeft opgebouwd. En vanaf dat moment hebben we de aandacht van onze Duitse toehoorders definitief te pakken.

Al eerder, direct na de Provinciale Statenverkiezingen in maart, merkten we dat de ongekende zegetocht van de BoerBurgerBeweging bij onze oostburen de vraag opriep hoe het toch kan dat zoveel mensen op een boerenpartij stemmen. Het blijkt nuttig uit te leggen dat de BBB de boer – niet toevallig in enkelvoud – ook als symbool inzet, om zo de brug te slaan naar de ontevreden burger, in land en stad. Veel Duitsers vertalen BBB nogal sloppy in *Bauern-Bürger-Bewegung*,

met 'boeren' in meervoud. Daardoor komen ze zelf niet meteen op die symbool-gedachte.

Sommige Duitse christendemocraten zien de Nederlandse situatie als een aanmoediging om het migratiebeleid aan te scherpen

Hier in het Münsterland, waar de stem van de christendemocratie nog wordt gevreesd en gehoord, laat dit succes van de BBB en het achterliggende schrikbeeld van de boerenprotesten en de omgekeerde vlaggen op het platteland alarmbellen rinkelen. Zonder de stem van de plattelandsbevolking is elke droom van machtsbehoud voor de CDU in Noordrijn-Westfalen immers een illusie. Het is geen toeval dat een weekblad voor de boerenstand me al tot twee keer toe heeft gevraagd naar het geheime recept achter het succes van de BBB. Het blijft daarbij gissen

of de betreffende journalisten die partij als nieuwe krachtige boerensysteem bewonderen of als voorbode van een rechts-populistische Dammbrech in Duitsland juist vrezen.

Het is in elk geval duidelijk dat sommige Duitse christendemocraten de Nederlandse situatie als een aanmoediging zien om het migratiebeleid aan te scherpen. Niet om à la de VVD het kabinet van CDU en Groenen in Noordrijn-Westfalen de nek om te draaien, maar om de AfD met een rechtser geluid de pas af te snijden. Ook Omtzigt, met zijn combinatie van tamelijk warm sociaal beleid en een killere houding jegens migranten, begint hun aandacht te vatten. Dat hij bezig lijkt met een revival van de christendemocratie, zij het in een andere jas, zien zij als een interessante plotwending. Liever dat dan de BBB – dat zeggen ze niet, maar denken ze wel, denk ik. Zou de man uit Enschede, de partnerstad van Münster, de christendemocratie in Nederland weer op de rails krijgen? Veel Duitse bestuurders in de grensregio zouden dat toeujiuchen.

© ZNS

Jacco Pekelder is historicus en hoogleraar Moderne en Nieuwste Geschiedenis van Nederland aan de Universiteit Münster. Tevens is hij directeur van het universitaire Centrum für Niederlande-Studien.

Die „Wutbauern“ auf dem Vormarsch

Gegen Großstadt Eliten und „Klimaskeptiker“ Die niederländische Bauernpartei hat seit ihrer Gründung 2019 einen raschen Aufstieg erlebt. Nach den Neuwahlen im Herbst will sie mitregieren – und könnte auch manche Hoffnungen in Bayern wecken.

VON MARCO MACKLER

München – Es gibt eine Szene aus ihrem politischen Leben, die fast alle erzählt: An ihrem ersten Antrittstag im niederländischen Parlament führt Caroline van der Plas nicht – wie Premier Mark Rutte – mit dem Fahrbild nach Den Haag, auch nicht mit dem Blauen, sondern mit dem Traktor, einem knallgrünen Claas 800 Arvo. Manche fanden das plump, aber die Botschaft war deutlich. Davore 2019, die heute schon die Chefin der Bauernpartei BBB auf sich won, thematisierte sie nach ihrer Wahl. Sie hat ein Ziel: die Spielregeln der Politik zu verändern, um ein besseres Leben zu ermöglichen. Sie ist eine kleine Frau, nicht die Höhe aus Land. Aber sie ist reiner Wut geboren wurde. Tausende Landwirte protestieren gegen die Politik, die sie nicht mag. Sie will ein neues Gesicht für die junge Partei, die 2019 aus reiner Wut geboren wurde. Tausende Landwirte protestieren gegen die Politik, die sie nicht mag. Sie will ein neues Gesicht für die junge Partei, die 2019 aus reiner Wut geboren wurde.

Autobahn-Stöcke: Protest niederländischer Bauern im vergangenen Jahr.

Will an die Regierung? Caroline van der Plas.

wie Geert Wilders zu radikal sind. Dabei achte sie auf eine sorgfältige Abgrenzung nach ganz rechts, eben durch genaues Durchlesen ihrer Kandidaten. Anders als die deutsche AfD versucht die BBB, die Tür zu öffnen. "Türkische Sprache, Antifaschismus, sozialistische Werte. Das erinnert mich sehr an Herbert Kasper, der immer in Berlin kritisch im Wuppertal-Angebot vorant, den AA, offen zu haben, jetzt im Wahlkampf geht es um die Wurzeln und geht auf Dämmung bei jenen, die sich zwischen Christen und Radikalen aufhalten. Der BBB Erfolg im Nachbarland überle. Beim Festschreiben, nicht nur mit Blick auf Bayern. Auch die Freien Wähler werden im Bund angesprochen. Wähler im Traktor vor dem Bettung, völlig ungewöhnlich das nicht.

rechtspolitischen Wähler, sagt Jacco Pekelder, Direktor des Zentrums für Niederlande-Studien an der Universität Münster. "Aber ich würde zugeben, dass es zwischen Protesten ist schon nicht so einfach, ein Gesicht zu sein. Das ist ein Problem, weil das noch immer Stück für Stück an der Platte. Die Protesten waren eher als Reaktion noch als herausfordernd. Umwelt und Klima sind der zentrale Punkt der Wahlkampf. Die BBB, ihre Erbin. Die Regierung hat sich entschieden, sich mit den Protesten zu beschäftigen. Das ist ein Problem, weil das noch immer Stück für Stück an der Platte. Die Protesten waren eher als Reaktion noch als herausfordernd.

Der Bauer als Symbolfigur

Bei den Provinzwahlen in den Niederlanden hat die neue „Boer Burger Bewegung“ einen klaren Sieg errungen. Wie kam es dazu? Welche Folgen wird das haben

Die Botschaft der Flagge: Im Wahlkampf um die Provinzialparlamente hat die „Boer Burger Bewegung“ die Nationalflagge der Niederlande bewusst falsch herum aufgehängt.

Der überraschende Wahlerfolg der „Boer Burger Bewegung“ in den Niederlanden wirft viele Fragen auf

Bauern auf den Barrikaden

Die umgehenden Nationalflaggen, die entlang der niederländischen Straßen hängen, stehen für eine totale Unzufriedenheit in Nachbarland. Die Bauernpartei und der Erfolg der neuen Partei „Boer Burger Bewegung“ unter Caroline van der Plas (v.l.) zeigen von diesem Umrst.

Die umgehenden Nationalflaggen, die entlang der niederländischen Straßen hängen, stehen für eine totale Unzufriedenheit in Nachbarland. Die Bauernpartei und der Erfolg der neuen Partei „Boer Burger Bewegung“ unter Caroline van der Plas (v.l.) zeigen von diesem Umrst.

Von Claudia Krammer-Santel
Mitte als Nebenwahl, in der die Provinzregierung gewählt wird, sind nach dem USA zweierhundert Abgeordnete für die Provinzparlamente zu wählen. In der Provinz Niederlande sind über 100.000 Wähler zu wählen. In der Provinz Niederlande sind über 100.000 Wähler zu wählen.

Die Provinzparlamente sind eine wichtige Ebene der Demokratie in den Niederlanden. Sie wählen die Provinzregierungen und kontrollieren die Provinzverwaltungen. Die Provinzparlamente sind eine wichtige Ebene der Demokratie in den Niederlanden.

Die Provinzparlamente sind eine wichtige Ebene der Demokratie in den Niederlanden. Sie wählen die Provinzregierungen und kontrollieren die Provinzverwaltungen. Die Provinzparlamente sind eine wichtige Ebene der Demokratie in den Niederlanden.

Die Provinzparlamente sind eine wichtige Ebene der Demokratie in den Niederlanden. Sie wählen die Provinzregierungen und kontrollieren die Provinzverwaltungen. Die Provinzparlamente sind eine wichtige Ebene der Demokratie in den Niederlanden.

Die Provinzparlamente sind eine wichtige Ebene der Demokratie in den Niederlanden. Sie wählen die Provinzregierungen und kontrollieren die Provinzverwaltungen. Die Provinzparlamente sind eine wichtige Ebene der Demokratie in den Niederlanden.

Die Provinzparlamente sind eine wichtige Ebene der Demokratie in den Niederlanden. Sie wählen die Provinzregierungen und kontrollieren die Provinzverwaltungen. Die Provinzparlamente sind eine wichtige Ebene der Demokratie in den Niederlanden.

Die Provinzparlamente sind eine wichtige Ebene der Demokratie in den Niederlanden. Sie wählen die Provinzregierungen und kontrollieren die Provinzverwaltungen. Die Provinzparlamente sind eine wichtige Ebene der Demokratie in den Niederlanden.

Die Provinzparlamente sind eine wichtige Ebene der Demokratie in den Niederlanden. Sie wählen die Provinzregierungen und kontrollieren die Provinzverwaltungen. Die Provinzparlamente sind eine wichtige Ebene der Demokratie in den Niederlanden.

Die Provinzparlamente sind eine wichtige Ebene der Demokratie in den Niederlanden. Sie wählen die Provinzregierungen und kontrollieren die Provinzverwaltungen. Die Provinzparlamente sind eine wichtige Ebene der Demokratie in den Niederlanden.

Die Provinzparlamente sind eine wichtige Ebene der Demokratie in den Niederlanden. Sie wählen die Provinzregierungen und kontrollieren die Provinzverwaltungen. Die Provinzparlamente sind eine wichtige Ebene der Demokratie in den Niederlanden.

Historikerstreit 2.0

Hoe uniek was de Holocaust?

Was de Holocaust uniek? Of kun je die vergelijken met andere genocides? Daarover werd in de jaren tachtig al een hevige strijd gevoerd tussen Duitse historici. De afgelopen jaren is een nieuw debat ontstaan: de *Historikerstreit 2.0*, waarin historici, ook buiten Duitsland, zeggen dat er te weinig oog is voor andere genocides als je de Holocaust als unieke misdaad in de wereldgeschiedenis beschouwt. Daarover gaat de podcast 'Historikerstreit 2.0' met historici Hanco Jürgens en Anne van Mourik.

Door Marja Verburg

Het idee dat de Holocaust uniek is en in Duitsland zo belangrijk wordt gevonden, kan volgens critici schadelijk zijn voor het denken over mensenrechtenschendingen, legt historicus Hanco Jürgens van het Duitsland Instituut uit in de podcast 'Historikerstreit 2.0'. Jürgens organiseerde over dit onderwerp samen met het NIOD in juni een debat en een workshop.

Historici, zeker in Duitsland, discussiëren al langer met elkaar over de uniciteit van de Holocaust, maar het debat kreeg in 2021 een nieuwe internationale impuls, toen de Australische historicus Dirk Moses een artikel publiceerde waarin hij fel van leer trok tegen het idee dat de Holocaust uniek is. Daardoor is er volgens hem te weinig oog voor andere misdaden tegen de menselijkheid.

In Australië was in de jaren tachtig een discussie ontstaan over de genocide op de Aboriginals. Maar juist op dat moment vatte internationaal het idee post van de uniciteit van de Holocaust. Daardoor leek de genocide op de Aboriginals te worden gerelativeerd. Moses vindt dat het idee van de uniciteit van de Holocaust moet worden losgelaten en wil meer oog voor andere misdaden tegen de menselijkheid. "Moses miste de openheid voor die discussies in het Duitse debat", aldus Jürgens.

Schuldvraag

De *Historikerstreit 2.0* verwijst naar de *Historikerstreit* uit de jaren tachtig. Destijds schreef de Duitse historicus Ernst Nolte dat de Holocaust kon worden gezien als een reactie op de

Goelag, waar in de Sovjet-Unie onder het regime van Josef Stalin miljoenen mensen om het leven waren gekomen. Op die manier vond de Holocaust volgens Nolte zijn oorsprong in Azië. Filosoof en socioloog Jürgen Habermas was het pertinent met Nolte oneens: zo relativeer je de schuldvraag en de Holocaust, vond hij.

“Die discussies over schuld of betrokkenheid worden nu eigenlijk veel schuldbewuster gevoerd dan in de jaren tachtig”

Sinds de jaren tachtig is er veel veranderd. "We weten enorm veel meer van de Holocaust dan toen", zegt Jürgens, "er is zoveel meer onderzoek

gedaan." Bijvoorbeeld naar de perspectieven van de slachtoffers en van de daders, onder meer aan de hand van ooggetuigenverslagen; naar de logistiek van de Holocaust; naar wat er buiten de concentratiekampen is gebeurd. Ook is veel meer bekend over hoe bijvoorbeeld de politie, het leger, de diplomatieke dienst, justitie en de gewone bevolking bij het nationaalsocialisme en het anti-semitisme betrokken zijn geweest. Jürgens: "Die discussies over schuld of betrokkenheid worden nu veel serieuzer gevoerd en eigenlijk veel schuldbewuster dan in de jaren tachtig." Mede daardoor zijn de visies onder historici inmiddels veel gelaagder, legt hij uit.

Duits koloniaal geweld

Ook de kennis over de Duitse koloniale geschiedenis is toegenomen. Dat heeft eveneens invloed gehad op het Duitse debat over de Holocaust. De

Anne van Mourik

Anne van Mourik is als promovendus verbonden aan de UvA en het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies.

Haar onderzoeksproject 'Conflicting legacies of Hunger in Germany' gaat over herdenkingspraktijken rondom de hongersomstandigheden in Duitsland tijdens en na de Eerste en Tweede Wereldoorlog. Ze analyseert de betekenis van de honger in onderwijsinstellingen en de erfgoedsector, door de tijd heen.

Hanco Jürgens

Hanco Jürgens is historicus en wetenschappelijk medewerker van het DIA en fellow van het Montesquieu Instituut in Den Haag.

Hij houdt zich bezig met de moderne geschiedenis van Duitsland in Europees perspectief. Hij schreef onder meer 'Na de val. Nederland na 1989' (2014) en gaf samen met Ton Nijhuis de bundel 'De vleugels van de adelaar. Duitse kwesties in Europees perspectief' (2017) uit. Momenteel werkt hij aan een boek over het moderne Duitsland sinds de val van de Muur.

Duitse koloniale geschiedenis heeft lang in de schaduw van de Tweede Wereldoorlog gestaan, maar sinds de jaren negentig wordt daar door Duitse historici veel meer over gedebatteerd.

In 2004 was het honderd jaar geleden dat Duitse keizerlijke troepen tienduizenden Herero en Nama vermoordden, volkeren in de toenmalige kolonie Duits Zuidwest-Afrika (het huidige Namibië). Dat wordt inmiddels de eerste genocide van de twintigste eeuw genoemd. Dat herdenkingsjaar was aanleiding voor verschillende conferenties, waardoor er meer aandacht kwam voor het Duitse koloniale geweld.

De genocide op de Herero en de Nama heeft inmiddels ook zijn weg naar de Duitse schoolboeken gevonden. Daarover vertelt Anne van Mourik, onderzoeker aan het NIOD, in de podcast. Zij vergelijkt de manier waarop in Duitse schoolboeken over de Herero en de Nama wordt geschreven met hoe de *Vertriebenen* daarin voorkomen.

De *Vertriebenen* zijn groepen zogenoemde etnische Duitsers die decennia en soms zelfs al eeuwen in Oost-Europa hadden gewoond en aan het eind van de Tweede Wereldoorlog naar Duitsland werden

verdreven. Zij moesten na de nazi-bezetting vluchten uit angst voor represailles. Miljoenen van hen kwamen berooid aan in Duitsland.

Racisme

Over de *Vertriebenen* wordt al decennialang in de Duitse schoolboeken geschreven, vertelt Van Mourik. De Herero en de Nama komen daar sinds ongeveer 10 jaar in voor. "En sinds 2020 krijgt het echt wat meer *body*. Nu worden er gemiddeld vier pagina's aan besteed, in plaats van een klein stukje." Voor de *Vertriebenen* zijn dat gemiddeld elf pagina's.

De genocide op de Herero en de Nama heeft inmiddels ook zijn weg naar de Duitse schoolboeken gevonden

"Bij de *Vertriebenen* wordt in de schoolboeken heel erg gefocust op het feit dat zij lijden omdat ze Duitsers zijn", zegt Van Mourik. Terwijl de genocide op de Herero en Nama meer wordt beschreven als een opstand die moest worden neergeslagen. "Dat woord 'opstand' legitimeert al enigszins het Duitse

koloniale beleid, terwijl de Herero en de Nama het zelf zagen als een vrijheidsstrijd."

In nieuwe schoolboeken wordt wel genoemd dat racisme een rol heeft gespeeld bij het geweld tegen de Herero en de Nama, aldus Van Mourik. "Maar de teksten spreken niet echt over hoe racisme geïntegreerd is in het koloniale regime. Het wordt niet beschreven als een zogenoemde *crime against identity*, en dat zie je in het *Vertriebenen*-verhaal wel."

In de koloniën werd anders met mensen omgegaan dan in Duitsland zelf. Je hoefde minder rekenschap af te leggen voor wat daar gebeurde, legt Van Mourik uit. "Geweld tegen niet-Europeanen hoefde je niet te legitimeren, maar geweld tegen Europeanen wel."

Luister het hele gesprek met Hanco Jürgens en Anne van Mourik in de podcast 'Historikerstreit 2.0' van het podcast-kanaal van het Duitsland Instituut Amsterdam.

duitslandinstituut.nl/diaudio

Luister ook onze andere podcasts:

Een verkeersbord op de weg naar Windhoek, Namibië.

De Duitse taal als brug tussen Europa en Afrika

Duitstalige Namibiërs in Duitsland

Er zijn veel associaties die je met de Duitse taal kunt hebben, maar Afrika hoort er waarschijnlijk niet bij. Toch zijn er talrijke verbanden – bijvoorbeeld in Namibië waar ruim 1 procent van de bevolking Duitstalig is. Ondanks dit kleine aantal heeft de gemeenschap grote invloed op de samenleving en is de Duitse taal in het dagelijks leven zichtbaarder dan verwacht. Hoe heeft het Duits in Namibië zich ontwikkeld? Welke functies vervult het? En wat kun je door *Namdeutsch* te bestuderen over meertaligheid en taalverandering leren? Het proefschrift van Henning Radke, getiteld 'Multilingualism and Mixed-Mode Communication: Sociolinguistic Insights into the German-Namibian Diaspora', gaat in op deze vragen.

Een dagelijkse krant, twee radio-programma's, boekwinkels, scholen en talrijke kerkdiensten – de Duitse taal in Namibië is vitaal. En het is

verreweg niet de enige taal die in het land met slechts 2,5 miljoen inwoners wordt gesproken: Afrikaans (de verkeerstaal in zuidelijk Namibië), Engels (de officiële taal), Oshiwambo (de meest gesproken moedertaal), Otjiherero en Khoekhoegowab – om maar een paar van de talen te noemen. Daar kwam aan het eind van de achttiende eeuw de Duitse taal bij toen Namibië een *Schutzgebiet* (oftewel: kolonie) werd van het Duitse Keizerrijk en 37 jaar lang onder Duits bewind stond.

De Duitse taal in Namibië is vitaal

In deze meertalige omgeving heeft zich een eigen Namibische variëteit van het Duits ontwikkeld, genaamd *Namdeutsch*, dat veel woorden uit het Engels en het Afrikaans heeft overgenomen. Het Afrikaans is op zijn beurt gebaseerd op Nederlandse

dialecten uit de zeventiende eeuw. Door deze taalverwantschap zijn veel Afrikaanse leenwoorden uit het *Namdeutsch* voor Nederlandstaligen goed te verstaan. Dit laat het volgende voorbeeld zien. Alle leenwoorden uit het Afrikaans zijn vetgedrukt, Engelse leenwoorden zijn onderstreept.

“

Thanx **oukies**, das war ne **lekkre** Party. Beste Location, **mooi** organisiert, und der **Gees**...den kann man auf den Fotos sehen!

Dank jongens, dat was een leuk feestje. Een fantastische locatie, goed georganiseerd en de sfeer ... die kun je op de foto's zien.

Het proefschrift gaat aan de hand van taaluitingen zoals deze in op algemenere vragen over de functie van meertaligheid: hoe sluit je mensen door middel van meertalig taalgebruik in? En hoe sluit je mensen daardoor uit? Dit zijn centrale vragen die in het

Henning Radke is werkzaam als docent Duitse taal en cultuur aan de UvA en was tot 2023 als promovendus verbonden aan het DIA. In dat jaar verdedigde hij met succes zijn proefschrift. Hij deed na zijn studie in Berlijn werkervaring op in Suriname en Zuid-Afrika, onder meer bij de afdeling Duits van de Universiteit van Kaapstad.

boek worden beantwoord. Daarbij laat het proefschrift zien hoe meertaligheid onderdeel uitmaakt van de Namibische identiteit. Een tweede perspectief gaat in op de structuur van het *Namdeutsch* met daarin de aandelen van het Afrikaans en Engels. De bevindingen laten zien dat er twee soorten meertaligheidsgebruik bestaan: Engels wordt vaker gebruikt op het zinsniveau, d.w.z. dat Duitstalige Namibiërs relatief vaak tussen Duitse en Engelse zinnen en frasen wisselen, terwijl het Afrikaans eerder voorkomt in leenwoorden en korte woordgroepen die een hoge expressiviteit vertonen. Dit gebeurt meestal in informele situaties.

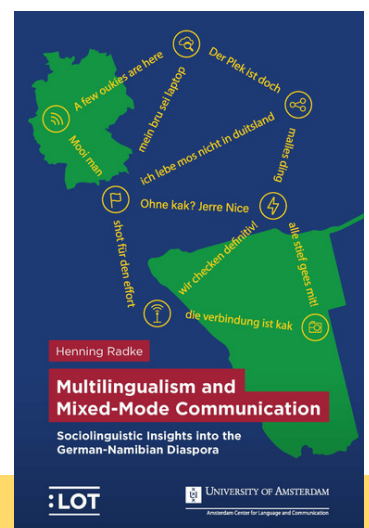
Het proefschrift laat zien hoe meertaligheid onderdeel uitmaakt van de Namibische identiteit

De onderzochte taaluitingen zijn afkomstig van Duitstalige Namibiërs die naar Duitsland zijn geïmmigreerd en daar via sociale media een (digitaal) netwerk hebben opgebouwd dat niet alleen Namibiërs in Duitsland, maar ook Namibiërs in andere Europese en Afrikaanse landen met elkaar ver-

bindt. In het kader van het onderzoek werden taaluitingen van sociale media verzameld en geanalyseerd door ze te koppelen aan niet-talige achtergrondinformatie (oftewel variabelen) zoals afkomst en geslacht. Daaruit bleek dat Namibiërs die afkomstig zijn uit stedelijke gebieden minder vaak *Namdeutsch* gebruiken dan Namibiërs van het platteland. In die zin vertonen ze overeenkomsten met het dialectgebruik in Duitsland. Hoe komt dat? In een stad tref je meer institutionele netwerken aan zoals kerken, scholen en verenigingen. Deze instellingen stimuleren het gebruik van de standaardtaal. Daarom heeft een hoge graad van verstedelijking tot gevolg dat het individu vaker in normatieve omgevingen terecht komt. En hoewel de meeste sprekers naar Duitsland zijn verhuisd, blijven ze nog steeds vasthouden aan de gewoonten die ze in Namibië hebben opgedaan. Naast de statistische analyses baseert het boek zich ook op tekstanalyse en etnografisch onderzoek, d.w.z. op observaties in het echte leven. Zodoende ontstaat een meerdimensionale indruk van de Duits-Namibische gemeenschap in Duitsland.

Tenslotte blijft er nog één vraag over: hoe ontstond het Duits-Namibische netwerk in Duitsland? Voor een groot

deel is dit te danken aan Rosemarie Bernhardt. De toenmalige grondstewardess van KLM kwam uit Namibië en woonde sinds jonge leeftijd in Hannover. Begin jaren zestig wendde zij zich tot de Namibische Allgemeine Zeitung (AZ) met een oproep: ze nodigde alle Namibiërs die in Duitsland woonden uit voor een bijeenkomst, “om deze jongeren de kans te geven elkaar in Duitsland beter te leren kennen”, zoals de AZ destijds schreef. Met behulp van ansichtkaarten legde ze de basis voor een Duitsland-breed netwerk. De bijeenkomst tijdens Pinksteren groeide uit tot een vaste datum voor veel Duitstalige Namibiërs in de diaspora in Midden-Europa – tot op de dag van vandaag. *Eine wahre Hinterlassenschaft.*

DDR-Zeitzeugen vertellen in VR

Nieuw project 'Pioniere'

In navolging van het succesvolle project 'Blik op de Muur' waarbij *Zeitzeugen* op scholen vertellen over hun jeugd in de DDR, start in 2024 een nieuw project: 'Blik op Muur 2.0: Pioniere' (nog een werktitel) waarbij gebruik wordt gemaakt van virtual reality (VR).

Ook dit nieuwe project is gericht op het onderwijzen van jongeren over het leven in de DDR en nog steeds spelen *Zeitzeugen* de belangrijkste rol. Door het VR-element beleven scholieren de wereld van de *Zeitzeugen* interactief en krijgen de mogelijkheid meerdere verhalen te horen.

Het project onthult het DDR-verleden stapsgewijs, beginnend met een ogenschijnlijk onschuldig zomerkamp dat evolueert naar een diepere verkenning van de mechanismen van sociale controle, beloning, straf, competitie en onvrijheid. Scholieren kunnen hun eigen pad interactief door het materiaal volgen en zelf keuzes maken.

Centraal staat het doel om de leerlingen actief te betrekken en hen te laten nadenken over cruciale thema's als democratie en vrijheid, die nog steeds relevant zijn.

Het DIA werkt voor dit project samen met twee partners: Stichting Autres Directions brengt maatschappelijk relevante verhalen naar een breed publiek met kruisbestuivingen tussen disciplines, mediavormen en technieken. Het 4D Research Lab (4DRL) van de UvA richt zich op onderzoek en toepassing van 3D-technologie voor wetenschappelijk onderzoek en onderwijs.

'Blik op de Muur 2.0' zal naar verwachting in september 2024 zijn debuut maken. Hieronder alvast een tipje van de sluier met twee van de *Zeitzeugen* die hun verhaal zullen vertellen.

Jacqueline: "Wij waren de uitverkorenen"

“

"Mijn school had me opgegeven, omdat ik altijd hele goede cijfers had en veel oorkondes. Ik was toen dertien. Wilhelm Pieck was een soort pionierkamp, maar dan onder schooltijd. Zes weken lang duurde het. In alles werd duidelijk gemaakt dat wij de uitverkorenen waren. Wij werden klaargestoomd om de toekomstige leiders van de partij te worden."

"Eén keer was ik op een weekendkamp. We waren een jaar of vijftien. Het was een driedaags kamp met oefeningen en allemaal simulaties, waarin we moesten naspelen wat te doen als West-Duitsland of de Verenigde Staten ons zou aanvallen. Ik vond het toen al bizar."

"Op een dag ging de voormalige premier van de Sovjet-Unie dood. Toen moesten we verplicht rouwen, terwijl ik die man helemaal niet kende! Ik weet nog dat ik dat heel raar vond. Toch schrijf ik in mijn dagboek dat het heel erg is. Ik begrijp eigenlijk nog steeds niet hoe ik dat heb kunnen opschrijven. Ik ging er toch blijkbaar erg in mee."

Die Gebote der Jungpioniere

- **WIR JUNGPIONIERE**
lieben unsere
Deutsche Demokratische Republik.
- **WIR JUNGPIONIERE**
lieben unsere Eltern.
- **WIR JUNGPIONIERE**
lieben den Frieden.
- **WIR JUNGPIONIERE**
halten Freundschaft mit den Kindern
der Sowjetunion und aller Länder.
- **WIR JUNGPIONIERE**
lernen fleißig, sind ordentlich
und diszipliniert.
- **WIR JUNGPIONIERE**
achten alle arbeitenden Menschen und helfen
überall tüchtig mit.
- **WIR JUNGPIONIERE**
sind gute Freunde und helfen einander.
- **WIR JUNGPIONIERE**
singen und tanzen, spielen und basteln gern.
- **WIR JUNGPIONIERE**
treiben Sport und halten unseren Körper
sauber und gesund.
- **WIR JUNGPIONIERE**
tragen mit Stolz unser blaues Halstuch.
Wir bereiten uns darauf vor,
gute Thälmannpioniere zu werden.

Bron: Matthias Scharwies

Conceptversie van de VR-omgeving: een gebouw op het zomerkamp dat leerlingen 'bezoeken'.

Twee van de Zeitzeugen:

Jacqueline Eckhardt-Gerritsen is in 1970 in Weimar (Thüringen) geboren. Haar vader zat als jonge man een aantal maanden in de gevangenis, hij had tegen het regime geprotesteerd. Haar moeder daarentegen ging 1 kilo zwaarbevochten bananen inruilen voor een Winnetou-boek. Deze serie vond Jacqueline namelijk erg leuk, maar ze waren nauwelijks te verkrijgen. Met zeven jaar heeft Jacqueline haar eerste woordjes in het Nederlands geleerd, via een Vlaams gezin dat zij toevallig tijdens een vakantie in Bulgarije heeft leren kennen. Ondanks de Muur ontstaat er een jarenlange vriendschap. De 'Belgen' zijn haar 'deur' naar wat informatie over het 'Westen' en een droom over vrijheid. Jacqueline was negentien toen de Muur uiteindelijk viel. Ze woont in Nederland sinds 2002.

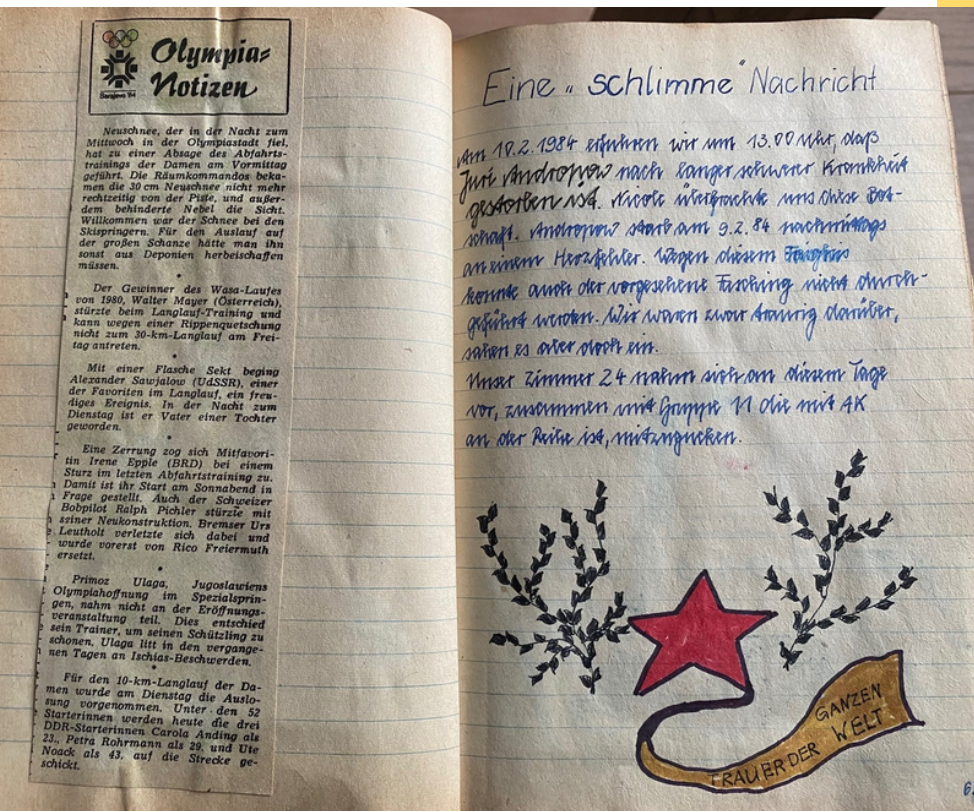
Gunnar: "Ik werd op school betrappt"

“

Wat me altijd bijblijft: op mijn veertiende heb ik een keer iets heel stoms gedaan, iets stouts. Ik heb naar de West-Duitse radio geluisterd, daarop kwam altijd betere muziek. Daar was toen een interview met Wolf Biermann, een singer-songwriter uit de DDR die was gevlucht naar het Westen. Hij was op de West-Duitse radio heel kritisch en anti-DDR. Ik heb dat interview op een cassettebandje opgenomen en uitgeschreven. En ik heb het meegenomen naar school, om daar te lezen.

Maar mijn geschiedenisleraar betrapte me. Hij las die tekst, werd rood en begon te schreeuwen. De pleuris brak uit. De directeur werd erbij gehaald, mijn ouders moesten naar school komen en ze werden verplicht thuis met mij te praten over wat ik had misdaan. Maar thuis zeiden ze tegen mij: de volgende keer voorzichtiger zijn. Het was de eerste keer dat ik aanraking kwam met het systeem.”

Het dagboek van Jacqueline dat een rol gaat spelen in de VR-omgeving.

Gunnar Planitzer is sinds 2012 *Zeitzeuge* in het project 'Blik op de Muur'. Hij kan in het bijzonder boeiend vertellen over zijn Oost-West familiegeschiedenis en over zijn belevenissen als grenssoldaat. Hij is opgegroeid in Hoyerswerda (Saksen) en was 21 jaar toen de Muur viel. Planitzer was dienstplichtig in de *Grenztruppen* en belast met het onderhouden van de communicatie in het hoofdkwartier van het grensleger en aan de grens. Zijn belangrijkste opdracht: het melden en bijhouden van vluchtpogingen aan de Berlijnse Muur en de grens naar West-Duitsland. Vanwege zijn tegendraadse en kritische houding ten opzichte van het regime belandde hij in de gevangenis en mocht hij niet studeren. Op een reis door Nieuw-Zeeland heeft hij in 1996 de liefde van zijn leven ontmoet en is voor haar naar Nederland verhuisd.

Actuele geschiedenis in Berlijn

Excursie van masterstudenten Duitslandstudies

Studenten van de master Duitslandstudies aan de Universiteit van Amsterdam (UvA) gingen in januari 2023 in de kou op excursie naar Berlijn. Voor historici in spe is de stad met zijn beladen, maar zeer rijke geschiedenis natuurlijk de ideale bestemming. Studenten Sterre Bergevoet en Vincent Gorter geven aan de hand van hun favoriete foto's een inkijkje in de reis.

Humboldt Forum met Paul Spies

Van wie is Berlijn? Die vraag liep als een rode draad door onze eerste dag in de Duitse hoofdstad. In de ochtend werden wij in het Humboldt Forum ontvangen door Paul Spies, directeur van het Stadtmuseum Berlin en hoofdcurator van de tentoonstelling 'Berlin Global'. Deze expositie vertelt een interactief en niet-chronologisch verhaal over Berlijn, speciaal gericht op een jonger publiek. Spies vertelde ons waarom het Humboldt Forum in het Berliner Stadtschloss een controversieel gebouw is en een 'oord van conflict'. Waar nu het Pruisische slot is herbouwd, stond tot 2006 het Palast der Republik, het hoegbeeld van de DDR. Ook het tentoonstellen van etnologische collecties met Afrikaanse roofkunst in het Humboldt Forum is omstreden en zorgt al jaren voor een fel debat over Duitslands koloniale verleden. Tijdens de lunch werd over de beladen plek van het museum doorgepraat met Judith Prokasky, curator van de afdeling 'Geschichte des Ortes'. Zij denkt dat ook het Humboldt Forum ooit weer zal verdwijnen of zal worden omgevormd, zoals dat met alles is gebeurd in dit stukje Berlijn.

Stasi-Archief

Een bezoek aan het Stasi-archief leek er niet in te zitten. Het archief is normaal gesproken niet zonder afspraak te bezoeken. Daarom was het na ons bezoek aan het DDR-museum hopen op een gaatje. Gelukkig werd er een uitzondering gemaakt. Op de foto legt deze stoer-geklede Duitser ons uit wat voor bijzondere documenten het archief bevatte. De zakken in de achtergrond zijn een reconstructie van de staat waarin het archief na de Wende werd aangetroffen: vele zakken met versnipperde documenten. De lengte van het Stasi-archief waarin alle informatie over de bevolking was opgeslagen, bedroeg in 1989 maar liefst 180 kilometer. Onderzoekers zijn tot op de dag van vandaag bezig dit archief te ordenen.

Thee en Mohnkuchen

Genieten van een kopje thee en een stukje *Mohnkuchen* mag natuurlijk niet ontbreken tijdens een volgeplande dag! Dit schattige oude cafeetje in Potsdam was van een lieve Duitse dame die aan één stuk door meeneuriede met de radio. Het oer-Duitse gebak was, zoals altijd, heerlijk – tenminste, als je van een mond vol maanzaad houdt.

Een rondleiding door het voormalige Oost-Berlijn

Tijdens de rondleiding door voormalig Oost-Berlijn, verzorgd door onze eigen doorgewinterde en zeer passievolle Berlijnse gids Hanno Hochmuth, stonden grootse gebouwen in de typische Sovjetstijl vol met intrigerende verhalen over de ontstaansgeschiedenis centraal. Een van onze eerste ervaringen tijdens deze excursie: uren door de ijzige kou lopen, maar daarom des te specialer! In rap tempo, maar natuurlijk met genoeg ruimte om de gids aan zijn mouw te trekken en in ‘Hollands-Duits’ een vraag te stellen, maakten we kennis met de nog relatief verse geschiedenis van de stad. Tijdens de verhalen bleven we ons verbazen dat dit alles letterlijk op straat lag: je hoeft niet naar het museum om de Oost-Duitse geschiedenis tot leven te wekken. Berlijn is in de jaren sinds de val van de Muur onherkenbaar veranderd, maar de DDR-geschiedenis is nog steeds zichtbaar op straat. Zo moesten we meerdere malen de nog steeds zichtbare grens tussen Oost- en West-Berlijn oversteken die er overal weer anders uitziet. We kwamen uiteenlopende bezienswaardigheden tegen: van de statige Karl-Marx-Allee en de toeristische East Side Gallery tot de redactie van Neues Deutschland, met zijn nog werkende paternosterlift.

Nederlandse ambassade

We bezochten de Nederlandse ambassade in een modern gebouw in de Berlijnse wijk Mitte, dat tussen de klassieke Duitse bouwstijlen aan de rivier de Spree een echte blikvanger is. De Nederlandse architect Rem Koolhaas ontwierp het gebouw. Met zijn modernistische plannen botste hij regelmatig met de bouwrichtlijnen van de stad. We kregen een rondleiding van de Wetenschaps- en Onderwijs-attaché Ellen Ipenburg-Tomesen. Ook spraken we met de plaatsvervangende ambassadeur over hoe Nederland samenwerkt met Duitsland. Daarna voegde de Duitse schrijver Per Leo zich bij de groep, voor een kritisch gesprek over de Duitse herinneringscultuur. Leo stelde dat die herinneringscultuur ideologisch is geworden, vol blinde vlekken. De omgang met de geschiedenis is volgens hem bijvoorbeeld door migranten en nieuwe generaties onderhevig aan verandering.

Over de master Duitslandstudies

Duitsland lijkt misschien dichtbij, maar biedt een volledig ander perspectief op geschiedenis en actualiteit dan we gewend zijn. Deze wereld kun je met de master Duitslandstudies ontsluiten, die gezamenlijk wordt aangeboden door de opleiding Geschiedenis van de Universiteit van Amsterdam (UvA) en het Duitsland Instituut Amsterdam (DIA).

Onderdeel van het studieprogramma zijn een tweedaagse reis naar het postindustriële Roergebied en een zevendaagse excursie naar Berlijn. Ter plaatse krijg je inzicht in actuele vraagstukken én in de nog altijd voelbare erfenissen van de Duitse geschiedenis.

Meer informatie:
www.uva.nl/ma-duitslandstudies

Meer lezen?

Op duitslandweb.nl
vind je alles over
Duitsland
in het
Nederlands

Dagelijks nieuws
Podcasts
Achtergronden
Interviews
Naslagwerken
Columns

 duitslandweb

Duitslandweb is de journalistieke redactie van het Duitsland Instituut Amsterdam

